

1

Ф 561

Міністерство освіти і науки України
Запорізька державна інженерна академія

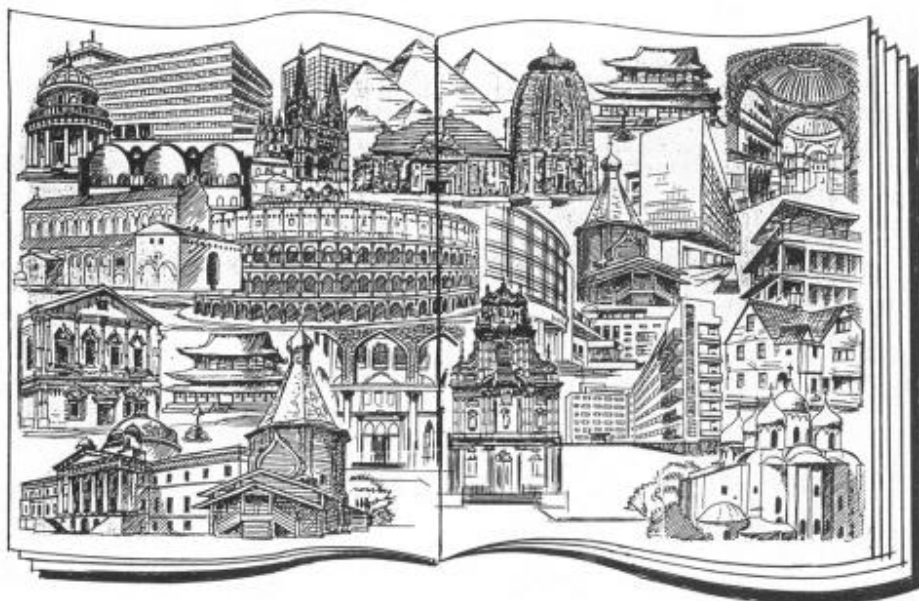

Г. П. Макушинська
В. С. Калюжний
В. О. Товарниченко
В. О. Нікітенко
І. А. Ільчук
Л. С. Банах
О. М. Целякова

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний посібник

*для студентів ЗДІА
всіх спеціальностей
всіх форм навчання*

Міністерство освіти і науки України
Запорізька державна інженерна академія

*Затверджено до друку
рішенням науково-методичної ради ЗДІА
протокол № ____ від _____.____.201__р.*

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний посібник

*для студентів ЗДІА
всіх спеціальностей
всіх форм навчання*

*Рекомендовано до видання
на засіданні кафедри ФСН,
протокол № 14 від 10.05.2018р.*

Запоріжжя
ЗДІА
2018

УДК 1
Ф 561

*Г. П. Макушинська
В. С. Калюжний
В. О. Товарниченко
В. О. Нікітенко
І. А. Ільчук
Л. С. Банах
О. М. Целякова*

Відповідальний за випуск: *зав. кафедри філософії та суспільних наук
к.філос.н., доцент Г. П. Макушинська*

Рецензенти:

О. В. Бондаренко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Запорізького національного технічного університету;

В. Г. Воронкова, доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри менеджменту організації та управління проектами Запорізької державної інженерної академії.

Ф 561 **Філософія:** навчально-методичний посібник для студентів ЗДІА всіх спеціальностей всіх форм навчання / Макушинська Г. П., Калюжний В. С., Товарниченко В. О. та ін.; Запоріз. держ. інж. акад. – Запоріжжя: ЗДІА, 2018. – 120 с.

У пропонованому виданні викладені основні поняття і принципи філософського мислення, методологія філософського пізнання світу, проаналізовані етапи історії філософії і викладені сучасні підходи до рішення філософських проблем.

Для всіх студентів спеціальностей ЗДІА усіх форм навчання.

Зміст

Передмова	6
Розділ 1 Історія філософії як основа філософсько-методологічної культури	7
Тема 1 Сутність і призначення філософського осмислення світу	7
1.1 Філософія, її генезис, функції	7
1.2. Історичні типи світогляду: міфологія, релігія, філософія.....	9
1.3. Філософський світогляд, його структура, рівні	10
Тема 2 Провідні філософські парадигми Стародавнього світу	11
(давньокитайський, давньоіндійський, античний періоди)	11
2.1. Філософія Давньої Індії	11
2.2. Філософія Давнього Китаю.....	12
2.3. Антична філософія	13
Тема 3 Філософські ідеї у Середні віки та епоху Відродження	19
3.1. Філософія Середніх віків. Загальна характеристика	19
3.2. Проблема універсалій, номіналізм та реалізм у середньовічній філософії.....	20
3.3. Сутність та спрямованість філософії в епоху західноєвропейського Відродження.....	21
Тема 4 Філософія Нового часу, Просвітництва	22
4.1. Філософія Нового часу	22
4.2. Проблема методу пізнання у філософії Нового часу Сенсуалізм та раціоналізм.....	23
4.3. Філософія Просвітництва	24
Тема 5 Німецька класична філософія. Філософія марксизму.....	26
5.1. Німецька класична філософія (загальна характеристика)	26
5.2. Філософські ідеї І.Канта, . І.Г. Фіхте, Ф.-В.-Й. Шеллінга	27
5.3. Філософські ідеї Г.Гегеля, Л. Фейєрбаха.....	30
5.4. Філософія марксизму	32
Тема 6 Некласична західноєвропейська філософія ХІХ-ХХІ ст.	35
6.1. Філософія ХІХ-ХХ ст. (загальна характеристика).....	36
6.2. Філософія життя (Ф.Ніцше, А.Бергсон).....	37
6.3. Філософія психоаналізу (З.Фрейд, К.Юнг, Е.Фромм).....	39
6.4. Екзистенціалізм (загальна характеристика)	40
6.5. Філософія прагматизму	41
6.6. Релігійна філософія	43
6.7. Позитивізм та його історичні форми	47
6.8. Філософія постмодернізму.....	49
Тема 7 Розвиток філософської думки в Україні	51

7.1. Українська філософія (загальна характеристика).....	51
7.2. Філософія дохристиянського періоду та Київської Русі.....	52
7.3. Філософія України XIV-XVII ст.....	54
7.4. Українська філософія XVIII-XX ст.	56
Розділ 2	61
Тема 1 Філософський зміст проблеми буття	61
1.1. Форми життєвого існування людини: природний світ, соціальний світ, матеріальний світ, духовний світ	61
1.2. Проблема буття в історії філософії	67
1.3. Буття і матерія. Буття людини. Рух і його основні форми	68
1.4. Просторово-часовий континуум. Соціальне вимірювання простору і часу. Діалог філософських доктрин о проблемах простору- часу	70
Тема 2 Свідомість	74
2.1. Основні проблеми феноменології	74
2.2. Виникнення і природа свідомості	75
2.3. Структура свідомості	77
Тема 3 Гносеологія.....	79
3.1. Пізнання, його можливості і межі. Моделі пізнання.....	79
3.2. Структура пізнавальної діяльності. Суб'єкт і об'єкт пізнання.....	81
3.3. Поняття істини. Теорії істини у філософії.....	81
3.4. Логіка і методологія наукового пізнання	82
Тема 4 Діалектика та її альтернативи.....	82
4.1. Метафізика і діалектика як методи філософського осмислення буття.....	83
4.2. Суть принципів діалектики	83
4.3. Категорії і закони діалектики.....	84
Розділ 3 Філософські проблеми соціального розвитку	87
Тема 1 Суспільство як об'єкт філософського аналізу.....	87
1.1. Поняття суспільства, його сутність.....	87
1.2. Філософія історії	89
1.3. Формаційний та цивілізаційний підходи до аналізу суспільства ...	90
Тема 2 Людина як суб'єкт соціального процесу	92
2.1. Діяльність як специфічно людська форма відношення до навколишнього світу.....	92
2.2. Економічне життя суспільства. Матеріальне виробництво	92

2.3. Духовне життя суспільства і його прояви в різних формах.	
Філософська аксіологія.....	94
Тема 3 Філософська антропологія.....	99
3.1. Сутність філософської антропології	99
3.2. Засновники філософської антропології: М. Шелер, А. Гелен, Г. Плесснер.....	104
3.3. Специфіка людського буття	109
Тема 4 Культура та цивілізація: філософські виміри	111
4.1. Основні ідеї філософського вирішення проблем суспільного прогресу.....	111
4.2. Філософські проблеми техніки	113
4.3. Культура і цивілізація – сутність, типологія.....	115
4.4. Глобальні проблеми сучасності	117
Література.....	119

Передмова

Дана робота призначена для студентів всіх форм навчання, що вивчають філософію. Мета роботи – ознайомити студентів з філософською проблематикою, специфікою філософського знання, принципами філософської рефлексії.

Автори розкривають поняття філософії, її структуру і функції, основні категорії і методи філософського освоєння миру, значення філософії для формування світоглядної культури особи.

У I розділі конспективно розглядається історія філософії з моменту її виникнення в Стародавньому світі і до наших днів, розкривається специфіка розвитку філософської думки в Україні.

Проблеми субстанціональності буття, суть світу і місця в ньому людини, можливості і способи пізнання світу і самого себе належать до «вічних» проблем філософії. Розгляду цих проблем і аналізу сучасних підходів до їх вирішення, а також проблем соціальної філософії, пов'язаних з генезисом і розвитком соціуму, становленням, існуванням і перспективами розвитку культури та цивілізації присвячені II і III розділи даного посібника.

У IV розділі розглядаються проблеми філософії релігії, її генеза, функції, типи, особливості релігійної свідомості.

У V розділі розкриваються генеза, розвиток науки логіки, її сутність, основні структурні елементи і значення для інтелектуально-наукового розвитку людини.

У VI розділі розглядаються проблеми етики і естетики, їх генеза, сутність, форми прояву.

Осмислення проблем сучасного світу неможливе без звернення до багатой духовної традиції людської культури, і вивчення філософії вимагає постійного звернення до творів класиків філософської думки. З цією метою в даному виданні дається список першоджерел з філософії, які рекомендуються студентам для глибшого вивчення дисципліни. У посібнику використані наукові статті, монографії, підручники з філософії, релігієзнавства, логіки, етики, естетики сучасних авторів, які також рекомендовані для вивчення.

Розділ 1 Історія філософії як основа філософсько-методологічної культури

Тема 1 Сутність і призначення філософського осмислення світу

План

- 1.1. Філософія, її генезис, проблематика та функції
- 1.2. Історичні типи світогляду: міфологія, релігія, філософія
- 1.3. Філософський світогляд, його структура, рівні

1.1 Філософія, її генезис, функції

Філософія (слово “філософія” грецького походження – від *phileo* – люблю і *sophia* – мудрість) – любов до мудрості.

Філософія небезпідставно ототожнюється зі знанням про визначальні причини і начала буття. Ці знання, на думку Арістотеля, слід віднести до “мудрості”: “наставники більш мудрі не завдяки умінню діяти, а тому що вони володіють узагальненими знаннями і знають причини”; “Жодне з чуттєвих сприйняття ми не вважаємо мудрістю, хоча вони і дають важливі знання про одиночне, бо вони не вказують “чому”... Мудримися вважаються не ті, хто має досвід, а ті, що “знають причину”.

Філософія як мудрість, що спрямована на пізнання найбільш загального, “сутнісного і вічного”, дає змогу розкривати закономірні зв’язки. Бо що таке закон? Закон – це відношення між сутностями, найбільш загальний, установлений зв’язок між речами, який повторюється при відповідних умовах і є об’єктивним, внутрішнім, необхідним, загальним і суттєвим. Оскільки філософія займається з’ясуванням цього, остільки вона і має відношення до мудрості. Мудрість, таким чином, є важливою ознакою філософії, котра осмислює дійсність на основі пізнання найбільш загальних зв’язків, причин, тенденцій розвитку та їх практичного (предметного) використання.

Будьте мудримися і всі проблеми знайдуть плідне рішення, ви відчуєте себе щасливою людиною і зрозумієте, що оволодіти зовнішнім світом можна за умови усвідомлення себе самого як *мікрокосмосу* та Всесвіту як *макрокосмосу*. Вже Протагор в VI ст. до н. е. казав: “Людина є міра всіх речей!”. Платон відмічав: “Досконала мудрість у бога, а я (Платон) прагну до знання”.

Філософія – вчення про загальні принципи буття і пізнання, про відношення людини до світу. Філософія виробляє узагальнену систему поглядів на світ і місце в ньому людини. Вона досліджує: пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне, естетичне відношення людини до світу. *Предмет філософії* історично змінювався у зв’язку з розвитком суспільства, у тому числі з розвитком науки та самого філософського знання.

Концепції генезису філософії ділять на три види:

1. *Міфогенна* (Г.Гегель, Лосєв А.Ф.) – бачить виникнення філософії з міфології, зміною особистісно-образної форми на безособистісно-понятійну.
2. *Гносеогенна* (Г.Спенсер) – вбачає її витoki у простому узагальненні знань.
3. *Міфо-гносеогенна* (Чанишев А.) – визнає витокom філософії – міф, знання, буденну свідомість.

Генезис філософії пов'язаний і з цивілізаційними факторами: виникнення держави, зростання міст, розвиток торгівлі, поява металевих грошей, розвинена соціальна структура, відділення розумової праці від фізичної та ін.

Філософія виникає майже одночасно в трьох світових центрах: у Давній Греції (кінець VII – початок IV ст. до н. е.), у Давній Індії (VI ст. до н. е.), у Давньому Китаї (VI – V ст. до н. е.). Філософія, являючись теоретичною формою освоєння дійсного світу, володіє рисами наукового знання: об'єктивністю, раціональністю, есенціальністю (спрямованість на розуміння сутності об'єкту), системністю, здібністю перевірятися, але не зводиться до них. Філософське знання містить у собі сутнісні ознаки, що властиві: природно науковому та гуманітарному знанню, художньому та трансцендируючому (релігії та містиці) осягненню, повсякденному знанню. У філософському вченні ці види знання представлені як сторони, компоненти його внутрішнього змісту. Іншими словами філософське знання є комплексний, інтегральний вид знання.

Основні теми філософських роздумів: світ і людина; взаємодія світу природи та світу людини; взаємодія мікрокосмосу та макрокосмосу.

I. Кант до сфери філософії включає наступні питання:

1. “Що я можу знати?
2. Що я повинен робити?
3. На що я смію сподіватися?
4. Що таке людина?”

В сучасній літературі ставляться проблеми: Як дух співвідноситься з матерією? Чи існують в глибинах буття надприродні сили? Кінцевий чи безкінечний світ? У чому сенс людського життя? Що є істина та помилка? Що таке добро і зло? Всі ці та подібні до них питання, не можуть не хвилювати кожную мислячу людину.

Філософія виконує різноманітні функції:

- світоглядну;
- гносеологічну (теоретико-пізнавальна);
- онтологічну (вчення про буття);
- логічну;
- аксіологічну (ціннісна);
- методологічну;
- праксіологічну (діяльна);
- гуманістичну;
- виховну;
- культурологічну та ін.

1.2. Історичні типи світогляду: міфологія, релігія, філософія.

Світогляд – найзагальніший погляд людини на світ, відповідно до якого він визначає зміст і характер діяльності. За змістом світогляд об'єктивний, бо відображає оточуючу дійсність; за характером – суб'єктивний та мінливий протягом життя. Тому не слід світогляд вважати незмінним; він підданий самовдосконаленню. *Міф, релігія, філософія* – етапи розвитку світогляду, як способу існування, самосвідомості. Міфологічний світогляд уособлює світ, поєднує людину з ним, не розділяє людину і природу. Світобудова за міфом одночасно є тілобудовою людини. Тому світ природи живий, духовний, а світ людини визначається дією природних стихій, що прийняли вигляд багатьох богів, що відповідають властивостям людської тілесності.

Релігійний світогляд відсторонює природу та зосереджує увагу на духовності як найістотнішій його особливості. В основі світобудови – дух, розум, а людина уособлює їх словами, але не формою свого природного тіла. *Завдання людини* – пізнати Бога як Духа, вищу свідомість, як абсолюту; фактично – пізнати божественність розуму в його душевних моральних якостях. Релігія оголошує сутністю людини моральні пошуки і для неї світ є світ людських взаємовідносин.

Філософський світогляд відображає опосередкований спосіб буття людини. Він дає їй можливість розвивати та здійснювати розумне життя, тобто виділяти себе засобами з природних соціальних світів та ставить питання про принципи їх існування, а також принципи власного буття в них.

Основне світоглядне питання – відношення людини до природи та соціуму, з метою знаходження точки опори, сенсу власного життя – по-різному бачиться у міфі, релігії та філософії. *Міфологія* є форма практично-духовного освоєння дійсності, основна функція якої складається в регуляції суспільного життя, в її емпіричній різноманітності.

Міф є диво, дивом і міфом є і світ, за словами А.Ф. Лосєва. Він же відмічав, що міф є самоповага людини, її образ, лик, а не її субстанція. Міф не являючись рефлексивним мисленням, пропонує вчитися у природи, висуваючи анімізм, тотемізм, зооморфізм, фетишизм, антропоморфізм, властиві первісному суспільству.

Релігія ставить людину у залежність від духовної сутності світу та вважає, що її соціальне положення залежить від власної духовності, осяяної світлом світового божественного розуму. Якщо міф формує перспективний світогляд, релігія інтроспективний, внутрішній. Це духовне світобачення людини, її свідомість та самосвідомість, самопочуття у оточуючому світі. Релігія пропонує віру, надію, любов як засіб існування між людьми; а щастя і свобода людини в усвідомленні тієї духовної спорідненості, в якій вона знаходиться з Господом.

1.3. Філософський світогляд, його структура, рівні

Світогляд є система поглядів на світ в цілому, на місце людини у реальній дійсності, її відношення до цього світу, а також обумовлені цими поглядами основні цілі життя та цінності.

Філософія – це теоретично відображений світогляд, система найбільш загальних теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, пояснення різних форм відношення людини до світу, що виступає у понятійній, категоріальній формі, спирається на досягнення наук про природу і соціум та володіє доказовістю.

Розрізняють *поняття (рівні) світогляду: світовідчуття, світосприйняття, світоуявлення, світорозуміння, світовідношення*. Якщо світовідчуття, світосприйняття, світоуявлення є емоційно-образне бачення світу, то світорозуміння є чисто понятійне, інтелектуальне бачення світу. Світовідношення ж визначає спрямованість бачення світу (оптимістична, песимістична)...

Найважливішими елементами світогляду є: почуття, знання, ідеали, переконання, воля, критицизм, віра, надія, любов.

Філософія – духовний процес, що відбувається в сфері людської культури, тісно пов'язаний з її різними галузями. Вихідний пункт світогляду невіддільний від особливостей існування людини, від її потреби осмислити своє місце в світі. Для кожного індивіда весь світ розколотий на дві частини: на “Я”, кажучи словами Фіхте, та “не-Я”, включаючи природу та суспільство. Питання про відношення людини до світу є головним питанням світогляду, з яким співвідноситься проблема щастя, сенсу життя та ін. Всі ці питання є екзистенціальними, бо нерозривно пов'язані з існуванням людини, з осмисленням перспектив свого буття. Поряд з індивідуально-екзистенціальними витоками світогляду мають місце також соціально-групові, художньо-естетичні, внутрішньо наукові та ін. витоки.

В історії філософського світогляду виділяють різні типи філософських систем. *Залежно від того, що приймається за сутність світу філософія буває: матеріалістичною (матерія є первинною) чи ідеалістичною (дух є первинним); моністичною (один початок вибирається за основу) чи дуалістичною (два першопочатки – матерія і дух). В гносеологічному аспекті виділяють: раціоналістичну та сенсуалістичну філософію. Гносеологія, яка заперечує пізнавальність світу є агностицизм.*

Залежно від розуміння розвитку філософські системи бувають:

а) метафізичними (розвиток як просте кількісне зменшення чи збільшення);

б) діалектичними (розвиток як саморозвиток, перерва безперервності, боротьба протилежностей).

Тема 2 Провідні філософські парадигми Стародавнього світу (давньокитайський, давньоіндійський, античний періоди)

План

- 2.1. Філософія Давньої Індії
- 2.2. Філософія Давнього Китаю
- 2.3. Антична філософія
  - 2.3.1. Досократівська філософія
  - 2.3.2. Сократ, сократичні школи
  - 2.3.3. Філософія Платона, Аристотеля
  - 2.3.4. Філософія еллінізму, римська філософія

2.1. Філософія Давньої Індії

В першому тисячолітті до н. е. у давніх цивілізаціях на Заході та Сході майже одночасно виникає філософія, але форми її існування різні. У Давній Індії процес становлення філософії характеризується потужним розвитком перехідних форм від міфологічного світогляду до філософського. Це легко прослідковується при аналізі давньої літературної пам'ятки Індії – *Вед*, що складається з чотирьох прошарків. *Перший прошарок*, власне веди (*самхити*), збірки гімнів на честь богів; *другий прошарок* – *Брахмани*, які містять пояснення до самхітів; *третій прошарок* – *араньяки*, “лісові книги” для самітників. *Четвертий прошарок* пам'ятки – *Упанішади* (“той, що сидить біля ніг вчителя”), створений у першій половині I тисячоліття до н. е., фіксує перехід від міфології до філософії, про що свідчить перетворення міфологічного бога “Брахман” на абстрактний філософський початок “брахман”. Головною особливістю давньоіндійської філософії є її неповна абстрактність від передфілософського, релігійно-міфологічного світогляду, що задавав індійцям свої вищі цінності. Найважливіша з них - *вивільнення (мокша)*, в тому специфічному розумінні, яке надавав цьому поняттю релігійно-міфологічний комплекс. Для давньоіндійської філософії є характерним співіснування різних шкіл, слабкий зв'язок з наукою, традиціоналізм, орієнтація на особисте самовдосконалення, а не трансформацію світу.

З VI ст. до н. е. індійська філософія впритул до Нового часу розвивалась в руслі *дев'яти класичних систем* – даршан (веданта, санкхья, йога, ньяя, вайшешика, міманса), орієнтованих на авторитет Вед (астіка) та неортодоксальних течій (настіка) – чарвака (локаята), буддизм, джайнізм.

Порівняємо їх. *Веданта* визнає верховний авторитет Вед, особливо Упанішад і стверджує, що джерелом вищої істини є отримане обраними людьми надприродне одкровення про бога, сутність світу та сенс життя.

Веданта приймає бога як творця світу, вважає первинним духовне в особі Атмана-Брахмана, вірить у посмертне існування душі.

Міманса на відміну від веданти не визнає бога у якості творця світу, хоча і у більшості є близькою до веданти.

Йога, санкхья, ньяя, вайшешика, так само, як і міманса не визнають бога в якості творця світу. Але на відміну від вед і міманси будують системи на власних принципах. Даршани астіки вірять у життя після смерті та бачать мету філософії у вивільненні від страждань. В цьому, як і в інших відносинах, астіці протистойть матеріалістичне вчення локаятиків, до якого примикає і матеріалістична санкхья.

2.2. Філософія Давнього Китаю.

Становлення філософії Давнього Китаю, також пов'язане з трансформацією міфологічного, соціоантропоморфічного світогляду причому головну роль виконали давні книги (*п'ятикнижжя*). Це – книга пісень, книга історії, книга обрядів, книга змін, літопис, які склали основу світогляду освіченого китайця. Особливе місце займає книга змін (XII – VI ст. до н. е.), яка вперше дає понятійне тлумачення світу, його принципів, місця людини у світі. Світ з'являється як боротьба протилежних та співпрацюючих сил – *ЯН* (активного, світлого, позитивного, чоловічого початку) та *ІНЬ* (темного, пасивного, негативного, жіночого початку).

Давньокитайська філософія є малосистемною, внаслідок слабкого зв'язку з наукою та слабкої логіки.

“Золотим століттям китайської філософії” називають період царств, що борються (V – II ст. до н. е.), коли вільно співіснувало 6 шкіл:

- 1) конфуціанство,
- 2) школа закону (легізм),
- 3) моїзм,
- 4) даосизм,
- 5) школа “їнь-ян” (натурфілософи),
- 6) школа імен (“мін-цзя”).

При цьому у більшості шкіл переважала практична філософія, пов'язана з проблемами життєвої мудрості, управління, моральності.

Конфуціанство представлено іменами Кун Фу-цзи (латинізоване ім'я - Конфуцій, VI – V ст. до н. е.), Мен-цзи (VI – III ст. до н. е.)). Центральною проблемою у конфуціанстві є взаємовідносини між людьми, виховання, керування, моральність. В основі конфуціанства такі поняття як “жень” (гуманність), “ї” (обов'язок, справедливість), “лі” (ритуал), “сі” (ширість), “чжи” (мудрість), “сяо” (синова шанобливість до батьків), “ді” (шанування старшого брата). Ключ до керування народом Конфуцій бачив у силі морального прикладу вищестоящих нижчестоящим! Якщо верхи наслідують “дао” (шлях), народ не нарікає. Значущість цього культурного, етичного взірця

виражена Конфуцієм: “Правитель повинен бути правителем, підданий – підданим, батько – батьком, син - сином”.

Конфуцій також говорив про важливість рефлексії: “Вчитися і не розмірковувати – втрачати час”. Сутність свого вчення Конфуцій виразив так: “Не роби іншим того, чого не бажаєш собі”.

Легісти (Шан Ян, Хань Фей цзи) протиставили конфуціанському “лі” (ритуалу), “чжень” (гуманності) – закон “фа”, заснований на правовому примушенні та насильстві. Місце правителя (батька) зайняв деспот, місце мудреців – чиновники. Вища мета – підкорення інших царств, при цьому скасовувалось мистецтво, припинялось різнодумність, філософія.

Моїзм представлений поглядами Мо-цзи (V ст. до н. е.), його вченнями та послідовниками. Мо-цзи висунув 12 принципів своїх етико-політичних ідей: 1. Об’єднання для заміни роз’єднання; 2. Піднесення здібних, зміщення безталанних; 3. Шанування мудрості; 4. Шанування єдності; 5. Загальна любов та взаємна вигода; 6. Заперечення нападів; 7. Заперечення музики та звеселень; 8. Економія у витратах; 9. За бережливість при похованнях; 10. Бажання неба; 11. Заперечення волі неба; 12. Духобачення. На цих принципах Мо-цзи висунув три основи (критерії) успішного правління: 1. Якщо мудрих не наділяти високим чином, то народ не буде поважати їх; 2. Якщо мудрим видається невелика плата, то народ не вірить, що цей пост є важливим; 3. Якщо мудрим не давати у підкорення людей, то народ не буде боятися їх.

Даосизм, найбільш філософічна школа Давнього Китаю, заснував її, за легендою, Лао-цзи, що написав “Даодецзин” (книгу про дао та де). Ключові поняття – “дао” (шлях, закон, абсолют); принцип “у-вей” (недіяння), шенжень (зовсім мудрий), що протиставляється конфуціанству (цзюн цзи) “шляхетному чоловікові”.

2.3. Антична філософія

Становлення античної філософії пов’язане з переходом від міфологічних уявлень (Гомер, Гесіод, орфіки) до Логосу (загальний закон), теоретичного понятійного мислення (Фалес – один з “семи” мудреців). У Давній Греції філософія, як раціоналізований світогляд, що шукає субстанціальну основу всесвіту, набуває класичних форм. Антична, спочатку грецька, а потім і римська філософія, яка існувала більше тисячоліття (з VI до н. е. по VI н. е.). За цей час вона, як і вся антична культура, пройшла замкнений цикл від зародження до розквіту, а потім до занепаду та загибелі.

Можна виділити чотири періоди:

- 1) виникнення і формування (досократівська філософія VI ст. до н. е.),
- 2) класичний, зрілість та розквіт (V – IV ст. до н. е.),
- 3) захід – грецька філософія епохи елінізму та латинська філософія періоду Римської республіки (III – I ст. до н. е.),
- 4) період занепаду та загибелі в епоху Римської імперії (I – V ст. н. е.).

Східна філософія (давньоіндійська та давньокитайська) орієнтована на споглядальне, інтуїтивно-містичне бачення світу, внутрішнє удосконалення людини, а не перероблення світу (пригадаємо китайське “у-вей” - недіяння), зневажливе відношення до природнонаукового знання. На відміну від східної, антична філософія є раціоналістичною (есенціальною), орієнтована на пошук сутності природного світу, є натурфілософією (філософія природи), тобто містить у собі всі знання про світ. Світ для давніх греків є живим, гармонійно впорядкованим, предметно-речовим, цілим Космосом.

Центральною проблемою античної філософії є космоцентризм (у чому основа світу, його першопочаток, як упорядкований Космос?), що досягає найбільш повного логіко-раціоналістичного, природно-наукового звучання у працях Аристотеля (380-322 до н. е.). Важливою проблемою античної філософії є також антропоцентризм, намічений спочатку софістами, Сократом (469-399 до н. е.) та отримавший детальну розробку у елліністичний та римський періоди. Антична філософія у римській (латиномовній) формі сприймається західноєвропейською культурою (філософією), а еллінська традиція, точніше еллінсько-візантійська, сприймається Східною культурою (філософією), в тому числі і Київською Руссю.

2.3.1. Досократівська філософія

У досократівський період включають: іонійську (мілетці, Геракліт), італійську філософію (піфагорійці, елеати, Емпедокл), вчення Левкіппа – Демокріта, софістів.

Іонійська філософія, не дивлячись на міфологічну образність, елементи антропоморфізму, іносказання, вже у визначеному ступені є системною, раціональною, понятійною, оскільки її основні творці прагнули зрозуміти той чи інший першопочаток як субстанцію (те, що покладено в основу всього суцього), “архе”. Перші давньогрецькі філософи були натурфілософами (точніше фізиками) та визначали початок стихійно-матеріалістично: як воду (Фалес), апейрон (Анаксимандр), повітря (Анаксимен), вогонь (Геракліт). Висуваються й діалектичні ідеї (Геракліт) про мінливість світу (“все тече”), тотожність протилежностей та їх боротьбу, як головний закон всесвіту. Геракліт (544-483 до н. е.) вже розділяє почуттєве та раціональне пізнання, говорить про його складність та що “багатознання розуму не навчить”.

Піфагорійці (Філлолай, Алкмеон, Архіт Тарентський та ін.) пов’язали філософію з математикою, поставили питання про числову структуру всесвіту. Основою всього суцього, за їх думкою, є число, воно наймудріше і володіє всіма речами, у тому числі і духовними. Природа, космос створились із з’єднання безмежного (тілесний простір) та межі (число). Всесвіт – організований числом простір.

Елеати (Ксенофан, Парменід, Зенон) розвивають понятійний апарат, особливо по відношенню до субстанції. У іонійців вона фізична, у піфагорійців математична, у елеатів філософська, бо субстанція – буття!

Парменід (540-480 до н. е.) вперше ставить проблему буття та мислення, буття та небуття та доказово її розв'язує. Мислення і буття за його думкою це одне й те саме; небуття не існує, а буття єдине, нероздільне, нерухоме, у протилежність різноманітності та подільності чуттєвого світу. Парменід вважає, що істина, суще можуть бути розкриті тільки за допомогою мислення. Чуттєве сприйняття породжує тільки судження. Зенон Елейський (490-438 до н. е.) за допомогою апорій (“діхотомія”, “Ахіллес та черепаха”, “Стріла”) обґрунтовує парменідівське незмінне, непорушне буття і тим самим стоїть у витоків суб'єктивної діалектики.

Демокріт (460-371 до н. е.) – вершина античного матеріалізму, створює вчення, що синтезує ідеї попередніх філософів. Він виділяє два початки – атоми (буття) та порожність (небуття). Атоми є нероздільні, міцні, вічні та незмінні, у той час як речі є приходячими та мінливими. Демокріт розглядає проблему причинності, правда, відкидає випадковість, зводить причинність до необхідності.

Софісти (II половина V ст. до н. е.) увійшли в історію як мудреці, яких не цікавила істина, а тільки перемога у суперечках, де вони могли довести будь-що. Софісти (Протагор, Горгій, Гіппій, Продік) поставили гносеологічну проблему про відношення думки до оточуючого світу, про пізнаваність світу, але центральною проблемою стала проблема людини, суспільства.

2.3.2. Сократ, сократичні школи.

Сократ (приблизно 470-399 до н. е.), давньогрецький філософ, життя якого є втілена філософія. Сократ нічого не писав, і свідчення про його вчення відомі від його учнів – Ксенофонта та Платона. Сократ не був філософом у традиційному розумінні, а скоріше був народним мудрецем, образ життя, поведінки, вислови якого справляли враження на сучасників та наступні покоління. Еразм Роттердамський ставив його в один моральний ряд з Ісусом Христом.

Сократ негативно відносився як до передуючої натурфілософської проблематики, так і до гносеологічного та етичного релятивізму софістів. Сутність його філософії визначили девізи: “Я знаю, що я нічого не знаю” та “Пізнай самого себе”. У центрі філософії Сократа, як і деяких софістів, – людина, як моральна істота (філософія етичного антропологізму). Моральна теорія Сократа є раціоналістичною, оскільки добродійність (стриманість, мужність, справедливість) тотожна знанню. Зло – результат незнання доброго. Але, вже Арістотель показав, що мати знання про добро і зло та не використати це знання – не одне і те саме.

Сократ стоїть у витоків суб'єктивної діалектики, розробляє діалог (“майєвтика”) як метод знаходження істини, пізніше названий сократичним. Мета майєвтики – дати понятійне знання, бо якщо нема поняття, то і нема знання. А воно досягається за допомогою індукції (наведення), сходження від часткового, одиничного до загального, в процесі співбесіди та ін.

Сократ значно вплинув на античну та світову філософію. Сократичні школи – філософські напрямки, засновані його учнями: кініки, кіренаїки, мегарики, платонівська Академія. Ці школи по-різному вирішували такі питання як: проблема загального та окремого, проблема досягнення щасливого та вільного життя.

1. Кініки (“кюнікас” – собачий, “собача філософія”) – Антісфен, Діоген Сінопський, Кратет, Керкід, Діон та ін. Розглядаючи проблему загального та одиничного, вважали, що існує тільки одиничне (чаша, стіл, а не “чашність”, “стольність”), ставши, тим самим, попередниками номіналізму. Відомі вони не стільки теорією, скільки нігілістичним образом життя (бочка Діогена, жебрацьке існування, презирство до громадської доброчинності...) космополітизмом, анекдотами. Одна з ідей кініків: прагнути жити в гармонії з природою. Платон назвав Діогена “безумним Сократом”. Образ життя кініків вплинув на формування християнського аскетизму.

2. Кіренаїки (Арістіпп, Парбат, Гегесій) протиставили аскетизму кініків гедонізм (насолоду), в якому вбачали сенс життя. Проповідь гедонізму вела до аморалізму, коли критерієм добра і зла стає насолода. Гедонізм є аморальним і тим, що з проповіді радості життя легко перетворюється на проповідь смерті (Гегесій Олександрійський). Етичний гедонізм ґрунтувався на сенсуалізмі.

3. Мегарики (Евклід з Мегари, Діодор, Евбуліт). Розглядаючи проблему одиничного та загального, вчили, що існує тільки загальне, і використовували для доказу софізми: (“Лисий”, “Рогатий”, “Купа”, “Брехун” та ін.). В основному займались дослідженням питань мистецтва, епістемі, словесної суперечки, логіки. Сократівську етику пов'язували з вченням елейців про вічне та незмінне єдине.

2.3.3. Філософія Платона, Аристотеля.

Платон (427-347 до н. е.), давньогрецький філософ, учень Сократа, засновник Академії. Написав багато творів у формі діалогів (“Апологія Сократа”, “Тімей” (про космологію та натурфілософію), “Протагор”, “Теетет” (про сутність пізнання), “Держава” та ін.), майже всі з яких повністю дійшли до нас. Діалоги Платона не містять закінченої філософської системи, що робить важким адекватне викладення його вчення. Тим не менш можна виділити проблеми натурфілософії та теорії пізнання, етики і політики, психології і педагогіки. Причому у Платона вони ще не виділені у самостійні розділи філософського знання. Зв'язуючою ланкою філософії є вчення про ідеї. Буття

Платона як і Парменіда вічне, незмінне та ніколи не породжується. Але буття є множинним – *світ ідей*, ейдос, “буття-в-собі”. Ідея – фактично об’єктивоване поняття, розумова ідея, але тільки вийнята з людської свідомості та поміщена у якийсь ідеальний, вигаданий світ – сукупність всіх подібних ідей. Ідеї взаємопов’язані, вищою ідеєю є ідея блага (джерело істини, відповідності, гармонії та краси), яка подібна до Сонця. Світові ідей протистоїть чуттєвий світ (“печера”, “матерія”), що є тінню ідей; він виникає та гине. Іншими словами ідея столу, коней – вічна, самі столи й коні мінливі. Гносеологія пов’язана з онтологією; її сутність у анамнезисі (пригадування душою знань, якими володіла у ідеальному світі). Головне у пізнанні мистецтво філософського діалогу (діалектика).

В політиці Платон викладає концепцію ідеальної держави, протиставляючи її демократії, тиранії, олігархії й тімократії (влада військових). Платон значно вплинув на розвиток світової філософії.

Аристотель (384-322 до н. е.), видатний філософ, основоположник логіки та різних наукових дисциплін, автор робіт “Органон”, “Про душу”, “Нікомахова етика”, “Поетика”. Головна філософська праця – “Метафізика”.

Філософська доктрина Аристотеля є складною для розуміння, бо він не зміг ясно вирішити проблему матеріального та ідеального, емпіричного та раціонального, загального та окремого. Аристотель вже виділяє з сфери знання філософію (метафізику), яка вивчає початки і причини сущого. Він заперечує розуміння сутності у вигляді платонівських ідей, фалесівської води, гераклітівського вогню. Сутність буття речі – її форма (загальне), активний рушійний початок. Матерія – пасивний першопочаток, тільки можливість. Аристотель виділяє 4 першопричини або 4 вищі причини:

- 1) формальна (що це є?),
- 2) матеріальна (з чого?),
- 3) рушійна (звідки початок руху?),
- 4) цільова (заради чого?).

Матеріальна причина не зводиться до інших, а формальна, цільова, рушійна зводяться до однієї вищої сутності – бога як першодвигуна!

В гносеології виділяє: а) емпіричний ступінь (зання індивідуальних речей), б) за допомогою розуму (знання загального); дає класичне розуміння істини, як відповідність судження, знання речам (об’єкту).

У космології викладає геоцентричну теорію; у чуттєвому світі 4 елементи (земля, повітря, вогонь, вода) та небесний вічний ефір. У вченні про душу, Аристотель пов’язує її тільки з живим організмом та виділяє: рослинну, тваринну та розумову (люди, бог).

Соціальні питання Аристотель розглядає, пов’язуючи етику та політику (політика повинна бути моральною!). Викладає типологію держав, критикує платонівську державу. Мета держави – загальне благо, щастя людини.

Аристотель значно вплинув на всю наступну філософську думку.

2.3.4. Філософія еллінізму, римська філософія

Еллінізм характеризується докорінною зміною світогляду, пов'язаною з переходом від рабовласницької республіки до монархії, перетворенні людини вільної (у межах полісу) на підданого (у межах держави - імперії). “Полісний світогляд” з демократичною системою цінностей замінюється космополітичним. Людина зосереджується на собі та своїх проблемах, стає індивідуалістом, фаталістом, покладається тільки на себе. Це відображується і у філософії, де можна виділити низку течій: епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм, школа перипатетиків, академічна школа, еkleктизм.

1. Епікур (341-270 рр. до н. е.) в онтології сприймає атомістичне вчення Демокріта, доповнюючи його ідеєю мимовільного відхилення атомів, тим самим визнаючи наявність випадковостей. Центральна проблема – етична, де метою є гедонізм (насолада), але не грубий, чуттєвий, а узгоджений з розумом. Мета життя – евдемонізм (щастя), для його досягнення не треба боятися богів та смерті, а треба займатися філософією.

2. Стоїцизм (засновники – Зенон, Клеанф, Хрисіпп) розділяє філософію на фізику, етику, логіку. У фізиці виділяють три рівня:

- 1) конкретно-фізичний (вода, повітря, пневма, земля, вогонь);
- 2) абстрактно-фізичний (категорії субстанції, якість та ін.);
- 3) теолого-фізичний, де пневма не тільки фізичне (суміш повітря та вогню), але і духовне (світовий дух)

Етика стоїків – етика боргу, “вміння жити” безпристрасно (атараксія); щастя у спокої духу, рівновазі. Це близько до аскетизму кініків, але без їх безсоромності.

3. Скептицизм (Піррон, Тімон) підрозділяють на: а) повне заперечення можливості досягнення достеменного знання; б) пробабілізм (помірний) – ймовірне, правдоподібне знання. Скептицизм можна віднести до різновидності агностицизму. У етиці метою є досягнення щастя (атараксії), незворушності, безтурботності, а також треба утримуватися від будь-яких суджень! Якщо раніше атараксія досягалась через знання, то у скептиків через відмову від знання. “Вони не знають навіть того, що нічого не знають”.

Римську філософію вважають вторинною по відношенню до грецької, називають елліністичною та розділяють на філософські течії: еkleктизм, пізній стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм, неоплатонізм.

1. Марк Ціцерон (106-43 рр. до н. е.) – творець латинської літературної мови, латинської філософської термінології, що увійшла у середньовіччя, а потім у нові національні мови; представник стоїчного еkleктизму. Мету філософії він вбачає в “обробленні душі”, позбавленні від пристрастей. Мудрість – знання добра і зла, треба прагнути до доброчесності.

2. Пізній стоїцизм представлений: Сенека (4-65 н. е.), Епиктет (50-138), Марк Аврелій (121-180). Висуваючи етику у центр філософії, пізні стоїки щастя вбачали у підкоренні людини долі, життю у згоді з природою (етика “пасивного героїзму”).

3. Епікуреїзм представлений Лукрецієм Каром (99-55 рр. до н. е.), в онтології, що сприйняв атомізм Демокріта, Епікура; а в етиці - досягнення щастя як вивільнення від страху смерті та богів.

Тема 3 Філософські ідеї у Середні віки та епоху Відродження

План

- 3.1. Філософія Середніх віків. Загальна характеристика
- 3.2. Проблема універсалій, номіналізм та реалізм у середньовічній філософії
- 3.3. Сутність та спрямованість філософії в епоху західноєвропейського Відродження

3.1. Філософія Середніх віків. Загальна характеристика

Середні віки – період, початок якого співпав з відмиранням еллінсько-класичної античної культури, а кінець – з її відродженням. Визначний вплив на філософію робить християнство, що виникає у I – II столітті н. е. у Римській імперії. Християнство сприйняло монотеїзм іудаїзму, культ Осиріса, філософські ідеї Філона Олександрійського (єдине, еманация, світова душа, логос), Сенеки (покірність долі, аскетизм, рівність всіх перед Богом).

Філософія у цей період є служницею богослов'я, теології! Християнські принципи лягають в основу філософії: ідея творення Богом світу у фундамент онтології; ідея одкровення – гносеології; ідея гріховності та спасіння – етики. У розвитку середньовічної філософії виділяють періоди: 1) патристика, роботи написані батьками церкви; 2) схоластика (“шкільна” філософія), яка у свою чергу підрозділяється: рання схоластика (IX – XII ст. Еріугена, Росцелін); зріла (XIII ст. Альберт Великий, Фома Аквінський); пізня схоластика (XIII – XIV ст. Дуне Скот, Уільям Оккам).

1. У патристиці виділяють низку напрямків: апологети (Августін), ареопагетики та ін. Апологети (Юстін Мученик (100-167), Таціан (125-175), Тертулліан (160-222)) виступали проти античної культури, протиставляли “варварській” античній філософії, істинам науки – християнство, божественне одкровення, істини віри. Тертулліан відмічав “Вірую, тому, що абсурдно”. Видатним мислителем є Августін Аврелій (354-430), що створив праці “Про град божий”, “Сповідь” та ін. Августін обґрунтовує ідею творення Богом світу “з нічого”, стверджує єдність віри та пізнання, первинність віри над розумом, висуває концепцію теодицеї (виправдання Бога). Розвиває концепцію всесвітньої історії: “земному граду”, гріховній державі протиставляється “град божий”. Його ідеї і сьогодні впливові. Ареопагетики у руслі екзегетики (розшифровка сакральних текстів) розробляють методи пізнання Бога: а)

апофатичний, чим Бог не є; б) катафетичний, чим Бог є (Бог є світло, життя, надблаго...).

2. Метою схоластики було прагнення дати раціональне, теоретичне обґрунтування християнському світогляду і у цьому зв'язку стверджується теза, що істинна релігія є істинною філософією.

Ключовою фігурою середньовічної схоластики є Ф.Аквинський (1225-1274), що зробив синтез релігійних та філософських (Аристотель) ідей ("Сума теології"). Аквинат доводив буття Бога (Бог – першодвигун, виробляюча причина, необхідна, досконала істота; телеологічний принцип); обґрунтовував ідею креаціонізму; критикуючи концепцію "двох істин", стверджував, що теологія вище філософії. Томізм (латинізоване формулювання Аквинського), прийнявши форму неотомізму, є впливовою релігійно-філософською доктриною XX-XXI ст.

3.2. Проблема універсалій, номіналізм та реалізм у середньовічній філософії

Поряд з доказом буття Бога, іншою найважливішою проблемою є проблема універсалій (загальних понять); обумовлена осмисленням християнського віровчення догмату про трійцю. Найважливішою рисою середньовічної філософії є боротьба номіналізму та реалізму. Номіналізм фундаментальний напрямок гносеологічної думки, що заперечує онтологічний зміст загальних понять (з'являється в античності (Антисфен, стоїки)). Прибічники номіналізму (Росцелін, Абеляр, Уільям Оккам та ін.) вважають, що існують одиничні, конкретні речі, а поняття "загальне" існує тільки у людській свідомості.

Росцелін Іоанн (1050-1123) представник крайнього номіналізму, оголосив універсалії лише "звуками голосу", тим самим заперечуючи об'єктивність загального не тільки у бутті, але й у розумі пізнаючого суб'єкта. Стосовно догмату трійці, він прийшов до висновку, що нема єдиної божественної субстанції, що об'єднує існування одночасно трьох божественних облич, а є тільки три різні боги. "Тритеїзм" Росцеліна, що підривав підвалини християнської теології, засуджений церквою.

Учень Росцеліна Абеляр П'єр (1079-1142) заклав підвалини помірною номіналізму (загальне існує в розумі), який внаслідок стали іменувати – концептуалізм (отримав своє завершення у філософії Нового часу).

Прибічники реалізму вважають, що справжньою реальністю володіють універсалії (загальне), а не одиничні речі чуттєвого світу. В реалізмі виділяють два види: крайній реалізм (Ансельм Кентерберійський), що вважає універсалії існуючими незалежно від речей, і помірний, що вважає, що універсалії реальні та існують в одиничних речах. Реалізм, у крайньому своєму виразі, через пантеїстичні тенденції увійшов у конфлікт з церквою, тому у середні віки

панував помірний реалізм. Проблема універсалій історично сходиться до вчення Платона про ідеї, які, перебуваючи поза конкретних речей, складають особливий ідеальний світ; а також до вчення Аристотеля, згідно якому загальне існує у нерозривному зв'язку з одиничним, являючись його формою.

Ф.Аквінський, спираючись на Аристотеля, стоїть на позиціях помірного реалізму. Він виділяє три способи існування універсалій:

- 1) до речей (*ante rem*) у розумі Бога;
- 2) у речах (*in rem*) як їх сутнісні смисли;
- 3) після речей (*post rem*) як поняття про них у розумі пізнаючого суб'єкта.

3.3. Сутність та спрямованість філософії в епоху західноєвропейського Відродження

Епоха Відродження або Ренесансу (за французькою термінологією) (XIV – XVI ст.) – синтез античної та середньовічної культур, перехід до Нового часу. Якщо для античної філософії центральною проблемою була проблема космоцентризму, для середньовічної – теоцентризм, з його духовно-ідеальним баченням світу, то Відродження характеризується новим відношенням до світу. Головними рисами його є: секуляризація всіх сфер суспільного життя, художньо-естетична орієнтація, культ краси, антропоцентризм, гуманізм. На зміну ідеї гріховності людини, стверджується розуміння особистості як самоцінності, творця самого себе, який панує над природою, володіє свободою волі та творчими здібностями.

Першими гуманістами були Данте Аліг'єрі (1265-1321), Франческо Петрарка (1304-1374), трохи пізніше Салютаті (1331-1406), Лоренцо Валла (1407-1457), Марсіліо Фічіно (1433-1499), Піко делла Мірандолла (1463-1494) та ін., які обґрунтовували свої ідеї, спираючись на Платона, антисхоластично прочитаного Аристотеля, Епікура, каббалу, герметизм.

Людина Відродження вийшла з середньовіччя та її свідомість ще носить релігійний характер, але вона трансформується у пантеїзм (все є бог). Природа вже не є чимось вторинним, як у теології, а самостійна, бо бог розчинений у ній, і стає предметом вивчення науки – натурфілософії. Філософію природи розробляли Микола Кузанський (1401-1464), Теофраст Парацельс (1493-1541), Б.Телезіо (1509-1583). Вершиною натурфілософії прийнято вважати ідеї Джордано Бруно (1548-1600), який з позиції послідовного пантеїзму, спираючись на геліоцентричну систему Коперніка, розвиває матеріалістичне розуміння природи. Важливими результатами природнонаукового напрямку філософії були: методи математико-експериментального дослідження природи (Галілео Галілей (1564-1642)), детерміністське тлумачення дійсності, формулювання істинно-наукових законів природи (Йоганн Кеплер (1571-1630) в астрономії, Галілей у механіці).

Для Північного Відродження (Еразм Роттердамський (1469-1536), Мішель Монтень (1533-1592)) також характерні гуманістична антисхоластична

спрямованість, епікурійські мотиви, прагнення до істинного шляхетства, які формуються вихованням та освітою.

У цей період виникають соціально-філософські концепції: проблема держави і влади (Нікколо Макіавеллі (1469-1527)); утопічні соціалістичні теорії (Томас Мор (1478-1535), Томазо Кампанелла). Розвиток суспільного життя пов'язаний також з Реформацією (Мартін Лютер (1483-1546), Жан Кальвін (1509-1564) та ін.).

Тема 4 Філософія Нового часу, Просвітництва

План

- 4.1. Філософія Нового часу
- 4.2. Проблема методу пізнання у філософії Нового часу.
Сенсуалізм та раціоналізм
- 4.3. Філософія Просвітництва

4.1. Філософія Нового часу

Соціально-економічними передумовами формування Нового часу є ствердження капіталістичного способу виробництва, перемога громадянського суспільства (Нідерланди XVI ст., Англія XVII ст.), розвиток науки та на її основі машинної техніки, а також десакралізація, обезбоження. Наукова революція XVII ст. сприяла формуванню нового способу філософського мислення, який стали визначати як філософію нового часу.

Її основні риси:

- 1) матеріалізм;
- 2) розробка проблем наукового пізнання;
- 3) орієнтація на соціальне знання (проблеми держави, громадянського суспільства);
- 4) висунення ідей просвітництва;
- 5) філософія стає етноментальною.

Представниками філософії XVII ст. є: Ф.Бекон, Т.Гоббс, Д.Локк, Р.Декарт, Б.Спіноза, Г.Лейбніц та інші.

Засновником філософії нового часу вважають Ф.Бекона (1561-1626). Йому властиве матеріалістичне розуміння природи (елементи деїзму присутні), критика схоластики, де він виділяє властиві людському розуму помилки, ідоли (роду, печери, майдану, театру), розробка індуктивного методу пізнання, емпіризм.

Т. Гоббс (1588-1679) – творець першої механістичної системи матеріалізму; прибічник емпірично-номіналістичної гносеології, концепції суспільного договору.

Р. Декарт (1596-1650) – виразник ідей Нового часу, філософію розділяє на метафізику (філософське вчення про буття та пізнання) та фізику (вчення про природу). Декарт-дуаліст виділяє дві субстанції: а) духовна (мисляча, головною рисою якої є неподільність, а модуси – уява, бажання, почуття; б) матеріальна субстанція (протяжність), головна риса якої – подільність, а модуси – фігура, положення, рух. Зв'язок між субстанціями встановлює Бог. У гносеології стоїть на позиції раціоналізму, розробляє дедуктивний метод.

Б. Спіноза (1632-1677) протиставляє дуалізму Декарта матеріалістичний монізм у вигляді субстанції (природа = Бог), атрибутами якої є матеріальне (протяжність) та ідеальне (мислення). В гносеології він раціоналіст, де мета людини “не плакати, не сміятися, а пізнавати”.

Дж.Локк (1632-1704) розробив сенсуалістичну теорію пізнання та соціально-політичну концепцію лібералізму. Ідеї протилежні матеріалізму розвивались суб'єктивним ідеалізмом у різних його варіантах (Берклі (1684-1753) та Д.Юм (1711-1776)). Об'єктивно-ідеалістичне вчення (монадологія) створив Лейбніц (1646-1716), що виказав низку діалектичних ідей.

4.2. Проблема методу пізнання у філософії Нового часу. Сенсуалізм та раціоналізм

Центральною проблемою цього періоду є гносеологічна, розробка методу пізнання, що виразилось у боротьбі сенсуалізму та раціоналізму.

Сенсуалізм (почуття) – напрямок в теорії пізнання, згідно якому чуттєвість є головною формою вірогідного пізнання. У протилежність раціоналізму сенсуалізм прагне вивести весь зміст пізнання з діяльності органів почуттів. Сенсуалізм близький до емпіризму (досвід), що визнає чуттєвий досвід єдиним джерелом вірогідного знання. Виділяють два види сенсуалізму: 1) Матеріалістичний сенсуалізм вбачає у чуттєвій діяльності людини зв'язок її свідомості з зовнішнім світом, а в показниках її органів почуттів – відображення цього світу. Класичне формулювання сенсуалізму, розроблене ще у античності: “Нема нічого в розумі, чого спершу не було у почуттях”. Помітними представниками сенсуалізму у XVII ст. були Ф.Бекон, Т.Гоббс, Дж.Локк, у XVIII ст. Ламетрі, Гельвецій, Дідро, Гольбах. 2) Ідеалістичний сенсуалізм (Д.Берклі, Д.Юм) обмежує досвід сукупністю відчуттів або уявлень, заперечуючи, що в основі досвіду полягає об'єктивний світ.

Обмеженість сенсуалізму виражається у перебільшені ролі чуттєвого пізнання, у недооцінці значення понять, абстракцій, у запереченні діяльної ролі мислення.

Раціоналізм (розумний) – напрямок, що визнає розум основою пізнання та поведінки людей. Раціоналізм (Декарт, Спіноза, Лейбніц), обґрунтовував безумовну достовірність наукових принципів математики та природознавства, намагався вирішити питання: як знання, отримане у процесі пізнавальної діяльності людини, набуває об'єктивного, всезагального та необхідного

характеру. У протилежність сенсуалізму, раціоналізм стверджує, що знання досягається за допомогою розуму, що є джерелом та критерієм істинності. Лейбніц до тези сенсуалістів “нема нічого в розумі, чого спершу не було у почуттях”, додав: “крім самого розуму” тобто спроможність осягати не тільки одиничне, але й всезагальне.

Однобічність раціоналізму виражається у запереченні чуттєвого характеру знань, в існуванні вроджених ідей (Декарт).

В дійсності наукове пізнання містить єдність чуттєвого та раціонального, інтуїтивного та логічного, а також практичну діяльність.

4.3. Філософія Просвітництва

Просвітництво (кінець XVII – в основному XVIII ст.) – філософія та політична ідеологія епохи загибелі феодалізму та ствердження буржуазного суспільства, сутність якої складається, за словами І.Канта, у широкому використанні людського розуму для реалізації ідеї соціального прогресу. Виникнувши в Англії (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Толанд, Д. Юм), просвітницька ідеологія розповсюджується у Німеччині (Г. Лессінг, І. Гердер, І. Кант) і особливо у Франції (Монтеск’є Ш., Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро). Дещо пізніше ідеологія Просвітництва розповсюджується і в США (Б. Франклін, Т. Джефферсон). Просвітники прагнули усунути недоліки існуючого суспільства, змінити його норми, політику, побут за допомогою розповсюдження ідей добра, волі, справедливості, знань. Для філософії просвітництва характерні орієнтація на розум, прогрес науки, як основу соціально-економічного розвитку суспільства, антиклерикалізм, боротьба з неучтвом. Французькі просвітники, будучи самосвідомістю “третього стану” (купці, володарі мануфактур, буржуазія, яка багатіла і набирала силу), підготували ідеологічно Французьку революцію 1789 року.

Монтеск’є властиві: деїзм, критика релігії та церкви, заперечення провіденціалізму, розвиток ідеї всезагальної закономірності у природі та суспільстві, обґрунтування концепції географічного детермінізму у соціології, відстоювання ідеї конституційної монархії та принципу розподілу влади.

Видатним представником епохи Просвітництва є Вольтер (справжнє ім’я Аруе Франсуа Марі), що виражає інтереси вищих прошарків третього стану. Вольтерові властиві: критика феодальної ідеології, яскраво виражений антиклерикалізм, а в теорії пізнання розділяв сенсуалізм Дж.Локка та критикував декартове вчення про душу та вроджені ідеї, деїзм (Бог є безособистісна першопричина світу, світ, будучи створеним, залишений розвиватися за своїми власними законами). Вольтер критикує релігію, вбачаючи її генезис у неучтві та обмані, але він не атеїст, бо відмічав, що: “Якщо б Бога не було, то його треба було б видумати”. Він висуває ідею рівності людей перед законом, але не майнову. В основі “філософії історії” (термін Вольтера) полягає ідея прогресивного розвитку суспільства.

Найважливішою для нього є ідея свободи людини, у т. ч. “свобода виказувати свої думки”.

Центральною проблемою для Ж-Ж Руссо була проблема нерівності між людьми, витoki якої він вбачав у приватній власності і звідси його егалітаризм (ідея про зрівняльний переділ приватної власності без її ліквідації).

Представники епохи Просвітництва свою місію мислили у тому, щоб нести у маси світло знань та розуму (тобто займатися тотальним просвітництвом народу). Але їх просвітництво було особливе. Це було політично розмальоване просвітництво. Філософія, наука, музика, живопис, поезія: все повинно бити в одну ціль – сприяти політичній активності людей, запевняти їх наносити удари нерозумному порядку речей, а також запевняти людей у необхідності перебудувати життя на основі “добра, свободи та справедливості”. Просвітники почали з вимоги свободи думки, слова, друку. Душителькою вільної думки була церква, що насаджувала неучтво, марновірство, забобони, на їх погляд. У політичній програмі просвітників ключовим було слово “закон”. Від нього якби промінням розходились досить туманні за змістом, але завжди яскраво розцвічені та привабливі слова: Свобода, Рівність, Братство. “Свободу” просвітники розуміли як добровільне підкорення закону. “Рівність” розумілась як рівність всіх людей – від пастуха до короля – перед законом (у дворянсько-монархічній Франції, наприклад, це означало перед усім вимогу ліквідації всіх станових привілеїв та необмеженої королівської влади). Повне свавілля монарха відображене у вислові короля Людовіка XIV: “Держава – це я !”). До того ж, розробка поняття “людство” – головна заслуга епохи Просвітництва. “Братство” у просвітників залишалось лише емоційною прикрасою політичної програми (вони сподівались на встановлення братства між буржуа та незаможним народом шляхом зрівняльного переділу приватної власності без її ліквідації - егалітаризм). Питання про соціальну, майнову нерівність внесло у ряди просвітників відоме збентеження та розкол, найстриманіші позиції зайняв Вольтер, досить радикальні – Ж.-Ж.Руссо . Вольтер не припускав думки, що коли-небудь соціальна рівність стане фактом. “Це й найбільш природна, але і найбільш химерна ідея”. “На нашій нещасній планеті люди, що живуть у суспільстві, не можуть не розділятися на два класи – на багатих, які керують, та бідних, які служать”. Руссо виступив з різкими нападками на цивілізацію, яка, на його думку, зруйнувала патріархальний світ “природної людини”, увівши право приватної власності. Егалітаризм – вихід з положення, на думку Руссо.

Просвітители у більшості були прибічниками “просвітницької монархії”. Всі свої надії вони покладали на особистість державця, вважаючи, що “добрий” та “мудрий” король (імператор, цар, монарх-філософ) спроможний здійснити у суспільстві всі необхідні зміни. Важливо при цьому мати на увазі, що при дотриманні ключового принципу програми, а саме законності, форми державної влади не мали для просвітителів принципового значення. “Кращий уряд той, за якого підкоряються тільки законам”, - писав Вольтер у “Філософському словнику”.

У Філософії просвітителі виступали проти всілякої метафізики. Вони сприяли розвитку будь-якого роду раціоналізму, в науці – розвитку природознавства, досягнення якого підкріпляло їх віру у прогрес. В області моралі та педагогіки просвітителі проповідували ідеали гуманності та системи виховання молоді.

Тема 5 Німецька класична філософія. Філософія марксизму

План

- 5.1. Німецька класична філософія (загальна характеристика)
- 5.2. Філософські ідеї І.Канта, . І.Г. Фіхте, Ф.-В.-Й. Шеллінга
- 5.3. Філософські ідеї Г.Гегеля, Л. Фейєрбаха
- 5.4. Філософія марксизму

5.1. Німецька класична філософія (загальна характеристика)

Німецька класична філософія – період у розвитку німецької філософії (кінець XVII – перша половина XIX ст.), коли була створена спадкоємна низка систем філософського ідеалізму (І. Кант (1724-1804), І. Фіхте (1762-1814), Ф. Шеллінг (1775-1854), Г. Гегель (1770-1831) та антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха (1804-1872), а також ідеї молодого К. Маркса (40-і роки XIX ст.) (“Економічно-філософські рукописи” 1844 р.). Не дивлячись на відміну філософських систем, створених цими й іншими мислителями даної епохи, у них є дещо спільне, що об’єднує ідеї представників німецької філософії у цілий рух філософської думки. Це дещо загальне: системність, моністичність, завершеність німецької філософії. Філософи ґрунтувались на глибокому розумінні природної доречної впідпорядкованості світобудови, наявності у ньому гармоній та порядків доступних раціональному осягненню.

Для ідеалістичних вчень характерні наступні риси:

1) Відродження діалектичної традиції. Якщо у Канта діалектика має негативне значення “софістики” чистого розуму (антиномії), то у наступних філософів, особливо у Гегеля, вона піднімається до цілісної системи логічних категорій.

2) Перехід від суб’єктивного та “трансцендентального” ідеалізму (Кант) до об’єктивного ідеалізму на основі діалектичної методології (через Фіхте, Шеллінга – до Гегеля).

3) Критика традиційної “розумової” метафізики та прагнення уявити філософію як систему наукового знання (“Науковчення” Фіхте, “Енциклопедія філософських наук” Гегеля).

4) Звернення до історії як філософської проблеми та використання Гегелем діалектичного методу до дослідження історії, яке призвело до історизму.

З критикою ідеалізму Гегеля виступив Фейєрбах, який також критикує релігію (“Сутність християнства”), будує систему антропологічного матеріалізму, розвиває теоретико-пізнавальні принципи сенсуалізму. Молодий Маркс, знаходячись під впливом ідей Гегеля, а потім Фейєрбаха, розробляє проблему відчуження людини, вбачаючи її основи у приватній власності, висуває ідеал універсального розвитку людини і пов’язує його з комунізмом, як завершеним натуралізмом. Молодий Маркс розуміє завершений натуралізм як гуманізм, який є розв’язання протиріч між людиною та природою, людиною і людиною, між існуванням та сутністю, свободою та необхідністю.

5.2. Філософські ідеї І.Канта, . І.Г. Фіхте, Ф.-В.-Й. Шеллінга

Кант І. (1724-1804) родоначальник німецької класичної філософії. У філософському розвитку Канта виділяють два періоди – “докритичний” (до 1770 р.) та “критичний”.

В “докритичний період” Кант публікує свою блискучу роботу “Загальна природна історія і теорія неба” (1755), в якій обґрунтовує гіпотезу про природне походження сонячної системи. Кант пояснював процес виникнення сонячної системи діянням протилежних сил і тенденцій – притяганням і відштовхуванням, він розробив “небулярну” космогонічну гіпотезу про створення планетної системи з першопочаткової “туманності”. Це дало можливість обґрунтувати ряд особливостей сонячної галактики – розташування орбіт планет майже в одній площині, а також виникнення природних супутників планет, кілець Сатурна і т.п. Кант стверджував, що народження нових світів і руйнування старих – це вічний, безперервний процес оновлення світу. Космогонічна концепція Канта була найвеличнішим досягненням астрономії з часів Коперніка. Вперше було розхитано уявлення про те, що природа немає ніякої історії в часі. В “докритичний період” Кант зробив важливе відкриття про гравітаційну взаємодію Місяця і Землі, котра впливає на швидкість їх обертання, про уповільнююче обертання Землі внаслідок тертя, котре викликається приливами і відливами. Всі ці ідеї Канта стали основою для нового погляду на світ як на рухливий, змінний, суперечливий. Це відіграло важливу роль у формуванні діалектики.

Головні твори “критичного” періоду: “Критика чистого розуму”, “Критика практичного розуму”, “Критика спроможності судження”, основу яких складає вчення про явища та про “речі в собі”. Про “речі в собі” нічого сказати не можемо, крім того, що вони є поза нашою свідомістю. У цих працях викладались: “критична” теорія пізнання, етика, естетика. Кант здійснює коперніківський переворот у філософії, зосередивши увагу не на об’єкті, як попередня метафізика, а на суб’єкті пізнання, вперше представив пізнання як діяльність! Пізнання за Кантом містить у собі: 1) чуттєві, емпіричні сприйняття; 2) апріорні форми діяльності розсудку: а) форми чуттєвості (час і простір); б)

форми розсудку, категорії (необхідність, причинність, кількість, якість та ін.); 3) форми розуму (ідеї душі, бога), які виходять за кінцевий досвід.

Достовірне теоретичне знання є тільки в математиці та природознавстві. А метафізика (попередня філософія) неможлива, бо розум впадає у протиріччя (є антиномічним). У сфері етики Кант формулює моральний закон (категоричний імператив): “Роби так, щоб використати людину для себе, також як і для іншого, завжди як мету і ніколи лише як засіб”. “Інша людина повинна бути для тебе святою”.

I. Фіхте (1762-1814) вважав своє учення продовженням філософії Канта і власне завдання бачив у тому, щоб перетворити філософію на справжню науку. Центральною для Фіхте є проблема можливості і обґрунтування наукового знання, якій присвячена його головна праця «Основа всього вчення про науку» («Основа загального науковчення», 1794-1795).

Наука, за Фіхте, повинна відповідати двом основним вимогам: по-перше, вона повинна бути систематичною, і, по-друге, повинна базуватися на істинності початкового обґрунтування. Розглядаючи філософію як фундамент всіх наук, її головною метою Фіхте вважав розробку і обґрунтування принципів пізнання, які він виклав в своєму вченні про науку. Початковим моментом пізнання, за Фіхте, є діяльність «сама по собі», мисляче Я. Поняття «Я» Фіхте вживає в двох смислах: 1) як індивідуальне або емпіричне „Я”, яке кожна людина відкриває в акті саморефлексії, 2) як абсолютне „Я”, яке Фіхте розуміє як нескінченну діяльність, що породжує шляхом саморозвитку весь універсум. Аналіз процесу пізнання мислитель починає із самосвідомості, оскільки саме в цьому акті свідомості „Я” є самодостовірним, самототожним („Я” є „Я”). Тому першим принципом будь-якого пізнання, за Фіхте, є утвердження „Я” як джерела будь-якої діяльності (теза). Проте, діяльність неможлива без деякого об'єкту, що протистоїть „Я”. Отже, другим принципом вчення про науку є антитеза: «„Я”, безумовно, протиставляється деяке „Не-Я”». Третій принцип є діалектичною єдністю перших двох - утвердження і заперечення, тобто „Я” і „Не-Я”. Синтез „Я” і „Не-Я” виступає як нове положення (теза), за яким з необхідністю слідує протиположення (антитеза), потім синтез і т.д. Так Фіхте сформулював основну ідею діалектичного методу – розчленовування єдиного на протилежності для подальшого їх об'єднання на більш високому рівні.

У філософії Фіхте взаємодія „Я” і „Не-Я” породжує категорії, які є формами знання. Такий спосіб діяльності „Я”, який Фіхте назвав антитетичним, є не тільки процесом пізнання, але і творення, оскільки об'єкт у Фіхте є похідним від суб'єкта. У теоретичній частині своєї філософії Фіхте дає тільки аналіз форм знання. Змістом ці форми наповнюються в практичній частині його філософії - етиці, вченні про право і державу, де найважливішим є поняття свободи. Тут протилежність між „Я” і „Не-Я” виступає як суперечність між свободою і необхідністю. Людина, вважає Фіхте, є самоціль, і її етичний обов'язок полягає в тому, щоб стати вільною. Але людина породжена суспільством і живе для нього, а тому її воля і діяльність детерміновані. Свобода, робить висновок мислитель, полягає не в запереченні необхідності,

що діє в історії, а в підпорядкуванні індивіда законам і цілям розвитку людського роду.

Починаючи з 1800 р. погляди Фіхте трансформуються, про що свідчать його роботи «Основні риси сучасної епохи», «Про суть ученого», «Повчання до блаженного життя». Не дивлячись на те, що з початку XIX в. розвернулася критика фіхтевського «вчення про науку» з боку Шеллінга, а потім і Гегеля, їх переконання багато в чому формувалися під впливом філософії Фіхте.

Ф. Шеллінг (1775-1854), намагався пізнати абсолютну, безумовну першооснову всякого буття і мислення. Його філософські погляди проходять декілька етапів. Етап «фіхтеанства», коли Шеллінг убачав абсолютне в самосвідомості вищого типу (у «Я»), змінився розробкою натурфілософії («Ідеї до філософії природи», 1797, «Перший нарис системи натурфілософії», «Вступ до нарису системи натурфілософії», 1799), в якій природа з'явилася самостійною реальністю, не продуктом, а продуктивністю. Природа у Шеллінга - прояв об'єктивного несвідомого духу, джерело її активності і розвитку – в ній самій: ця єдність протилежних діяльних сил - полярність, яку мислитель розуміє як загальний світовий закон. У розумінні природи Шеллінг виходить з принципу доцільності: природа - це організм, розвиток якого йде від нижчого до вищого (від неорганічної природи до органічної) і завершується народженням свідомості.

Свідомість (діяльність Я) - це вже предмет трансцендентальної філософії, яка, на думку Шеллінга, повинна доповнити натурфілософію і в єдності з нею скласти цілісну систему («Система трансцендентального ідеалізму», 1800).

У розумінні діяльності інтелекту (самосвідомість), що розвивається і розпадається на теоретичну (пізнання) і практичну (поведінка людини) сфери, Шеллінг, як і в розумінні природи, відштовхується від принципу єдності протилежностей. У теоретичній сфері самосвідомість рухається від пізнання предметів реального світу до рефлексії (роздуму про себе самого), а від неї - до усвідомлення себе практичним Я, вільною волею. Цей останній етап, трактується Шеллінгом як процес становлення людської свідомості і самосвідомості, що реалізовується в практичній діяльності людей, найважливішою в «практичній» філософії Шеллінга є проблема свободи, її прояви в соціально-історичному процесі. Історичний процес він розумів як здійснення свободи, яке має своїм обмеженням правовий порядок. Творення такого правопорядку поєднує в собі свободу і необхідність. Необхідність властива несвідомим чинникам історичного процесу, свобода - свідомим. Тому свобода можлива як пізнання необхідності і згода з нею.

Подолання протилежності свідомої і несвідомої діяльності, «рівновага» теоретичної і етично-практичної дії досягається, за Шеллінгом, у сфері мистецтва. Витвір мистецтва - це гармонія, відтворення єдності, яка є абсолютотом. Осягнути це абсолютне можна тільки за допомогою інтелектуальної інтуїції, яка споріднена з естетичною інтуїцією. Справжня філософія, як і мистецтво, - це творчість, яка залучає до абсолюту.

У «Системі трансцендентального ідеалізму» вже чітко виражені основні положення «філософії тотожності», в якій початковим поняттям є поняття абсолютного розуму, що є невиразною тотожністю суб'єкту і об'єкту, природи і духу. Абсолютна тотожність є першоосновою суцього, вічне і нескінченне ціле, таке, що містить в собі в якості потенції весь світ кінцевих речей. Завершальним етапом філософського розвитку Шеллінга є його «філософія одкровення», в якій він визнає абсолютom особистого Бога, по відношенню до якого все інше є його «одкровення».

5.3. Філософські ідеї Г.Гегеля, Л. Фейєрбаха

Г. Гегель (1770-1831) вершина розвитку німецької класичної філософії. Гегель створив широку і завершену філософську систему, що відрізняється багатством змісту і глибиною поставлених в ній проблем. Як і його попередники, Гегель ставив перед собою завдання «наблизити філософію до форми науки», а наукою філософія зможе стати тоді, вважав він, коли проникне в сферу розуму, оскільки тільки розум може пізнати абсолютну істину. Найважливішим досягненням філософії Гегеля стала його діалектика, яка узагальнила всю історію пізнання і дослідила найбільш загальні закономірності розвитку об'єктивної реальності. Німецький мислитель першим представив весь природний, історичний і духовний світ у безперервному розвитку. Гегель виходячи з діалектичних тенденцій Канта, Фіхте, Шеллінга, розробив загальну теорію ідеалістичної діалектики та використав її до різних областей знань. Найбільш повно його ідеї розкриті у працях “Феноменологія духу”, “Наука логіки”, “Енциклопедія філософських наук”.

Філософська система Гегеля, що одержала свого завершеного вигляду в «Енциклопедії філософських наук» (1817), будується відповідно до вимог тріади і складається з трьох частин:

- 1) логіки,
- 2) філософії природи,
- 3) філософії духу.

Логіка (найповніше викладена в головній праці Гегеля «Науці логіки», 1812-1816) - найважливіша частина гегелівської системи, оскільки тотожність мислення і буття означає, що закони мислення, якими і займається логіка, суть справжні закони буття: і природи, і людської історії, і пізнання. У «Науці логіки» Гегель дав всебічний аналіз наукового методу мислення, основною формою якого є поняття. Розвиток понять від абстрактного до конкретного, від одностороннього, бідного за змістом поняття до поняття, все більш багатого за змістом, і складає систему логіки, ядром якої є діалектика.

Якщо логіка, за Гегелем, є «наука про ідею в собі і для себе», то філософія природи характеризується ним як «наука про ідею в її інобутті», в якій ідея «відпускає» себе, пізнавши свій власний зміст. Головними формами природного буття абсолютної ідеї є механіка, фізика, органіка. Природу

мислитель розглядає як систему ступенів (неорганічна природа - органічний світ - людський рід), «кожна з яких необхідно витікає з іншої...».

Третя частина системи Гегеля - філософія духу - присвячена розгляду абсолютної ідеї на завершальному етапі її розвитку, коли вона, покидаючи природу, «повертається» до самої себе як «абсолютний дух», і розвивається далі як самосвідомість людства на всьому протязі всесвітньої історії. Філософія духу складається з вчення про суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія), вчення про об'єктивний дух (право, мораль, держава) і вчення про абсолютний дух як вищий ступінь самопізнання абсолютної ідеї (мистецтво, релігія, філософія). Остання частина гегелівської системи дуже змістовна: вона охоплює все коло проблем соціально-історичного розвитку. Історія людства зображається Гегелем як прогрес у свідомості свободи, яка, за Гегелем, складає внутрішню природу людини, але лише поступово, впродовж багатовікової історії усвідомлюється людиною, завдяки чому вона дійсно стає вільною.

Початковим пунктом філософії Гегеля є тотожність мислення і буття, яке є субстанційною основою всього сущого. Але тотожність не абстрактна, а конкретна, яка припускає відмінність між існуючими в ньому протилежностями: об'єктивним і суб'єктивним. Відмінність спочатку виявляє себе лише в мисленні, яке Гегель розуміє не тільки як суб'єктивну людську діяльність, але і як об'єктивне абсолютне мислення (абсолютна ідея). Абсолютна ідея у Гегеля - не незмінна першосутність, а процес пізнання, що безперервно розвивається, і сходиться від одного ступеня до іншого, вищого. Через це абсолютна ідея - не тільки начало, але і зміст всього світового процесу, що розвивається, вищий ступінь розвитку якого складає «абсолютний дух» - людство, людська історія.

Загальний принцип розвитку - рух від абстрактного до конкретного - знайшов яскраве втілення в гегелівській системі. Схема всякого розвитку, за Гегелем, це тріада (теза – антитеза – синтез), яка у філософії Гегеля виконує не тільки методологічну функцію, але і функцію системотворчу.

В основі всіх явищ природи та суспільства полягає абсолютна ідея (тотожність мислення та буття), світовий дух. Цей початок є діяльним, активним та проходить у своєму розвитку три етапи: 1) логіка; 2) ідея у формі «інобуття», тобто природа – філософія природи; 3) розвиток ідеї у мисленні та історії – філософія духу (мистецтво, релігія, філософія).

Філософією Гегеля завершується розвиток і тим самим виникає протиріччя між системою Гегеля та діалектичною ідеєю. Гегель дав аналіз діалектичних законів та категорій; розробив раціоналістичну теорію пізнання. Філософія Гегеля зробила такий могутній вплив на подальший розвиток філософської думки, що він здійснювався або під знаком збереження і продовження традицій гегелівського учення, або під знаком його заперечення і переробки. Поряд з позитивною розробкою проблем філософії історії (історизм, ідея закономірності), йому властиві й елементи антигуманізму (анти пацифізм, пріоритет держави над особистістю та ін.).

Л. Фейєрбах (1804-1872). Не дивлячись на те, що філософія Фейєрбаха виходить за межі власне німецької класики, оскільки характеризується нетрадиційною для неї постановкою проблем і їх рішенням, вона, проте, складає відому єдність з філософськими системами своїх попередників, будучи в цьому сенсі джерелом філософії марксизму. Фейєрбах, на філософський розвиток якого величезний вплив зробив Гегель, розглядав свою філософію як завершення і разом з тим подолання учення Гегеля.

Для Фейєрбаха, на противагу Гегелю, суб'єктом розуму є не абсолютна ідея, а людина, яка є продуктом природи. Філософія, за Фейєрбахом, повинна бути антропологією, тобто вченням про людину і її існування, бо тільки в діяльності людини знаходить своє реальне втілення проблема пізнання, відношення мислення і буття. Для Фейєрбаха характерний матеріалістичний світогляд, який в цілісному вигляді викладений в роботах «Попередні тези до реформи філософії» (1842) і «Основні положення філософії майбутнього» (1843). У філософії Фейєрбаха єдиною реальністю є природа і її вищий продукт - людина. Суть людини Фейєрбах розумів як прояв трьох основних здатностей людської душі: розуму, волі і чуттєвості. Чуттєвість є джерелом пізнання, оскільки саме через неї розкривається взаємодія суб'єкта і об'єкта. Завдання мислення - збирати, порівнювати, розрізняти і класифікувати чуттєві дані і встановлювати істинність наших понять цим даним, бо критерієм істини є чуттєвий досвід.

Особливу увагу при вивченні творчості Л. Фейєрбаха слід звернути на його критику релігії, викладену в роботі «Суть християнства» (1841). Коріння релігійних вірувань мислитель убаचाє в «психологічній» природі людини і умовах її життя. Проте, релігійне почуття, вважає Фейєрбах, непереборно, оскільки людині властива любов, а тому підставою для «нової релігії», за Фейєрбахом, є «обожнювання людини», любов між «Я» і «Ти».

5.4. Філософія марксизму

К. Маркс (1818-1883) – завершує епоху класичної німецької філософії та закладає основи філософсько-політичної течії – марксизму, що став одним з пануючих у ХХ столітті. Марксу належить гуманістична концепція особистості з елементами суб'єктивної (діалогічної) діалектики.

Марксизм пов'язаний з чіткою соціально-політичною орієнтацією – вираженням інтересів обездоленого, пригнобленого пролетаріату. Маркс розробляє матеріалістичну діалектику (у Гегеля вона ідеалістична) та використовує діалектичний метод у своїй основній праці «Капіталі» до аналізу буржуазного способу виробництва. Істотним у марксизмі є також надання філософії революційно-перетворюючої ролі. «Філософи лише різним образом пояснили світ, завдання полягає у тому, щоб змінити його». У цій тезі виражена одна з головних відмінностей нового світогляду від усієї попередньої філософії. Центальною темою та найважливішою філософською ідеєю (філософським

відкриттям марксизму) стало матеріалістичне розуміння історії, викладене у Передмові до “Критики політичної економії”.

Соціально-філософська концепція К.Маркса містить у собі наступні ідеї:

- Визначаюча роль суспільного буття (матеріальне життя суспільства) по відношенню до суспільної свідомості.
- Формулювання основного соціологічного закону про визначаючу роль матеріального виробництва у суспільному житті.
- Розуміння розвитку суспільства як закономірного природно-історичного процесу, зміни суспільно-економічних формацій. (Їх п'ять: первиннообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична. Формаційний підхід, поряд з цивілізаційним підходом Арнольда Тойнбі (1889-1975), у XX ст. є найбільш визнаним у осмисленні та спрямованості людської історії).
- Розуміння класової боротьби як рушійної сили історичного процесу. (Сучасна філософія, розглядаючи глобальні проблеми сучасності, відмовляється від цієї ідеї, бо слідування їй може призвести людство до загибелі).
- Народ розглядається як творець історії у економічній, політичній та духовній сферах.
- Суспільний прогрес трактується як зміна низьких суспільно-економічних формацій вищими за допомогою соціальної революції. Вищою формацією та метою суспільного розвитку є комунізм (в умовах комунізму відсутні класи та класова боротьба, приватна власність та реалізується принцип суспільства всезагального благополуччя “від кожного по здібностям, кожному – по потребам”). Ця ідея залишається теоретичною можливістю цивілізації.

Ф. Енгельс (1820-1895) – друг та соратник К.Маркса, займається розробкою проблем матеріалістичної діалектики; використовує її до аналізу природознавства, досліджує проблеми історико-філософського знання, а також матеріалістичного розуміння історії.

В “Діалектиці природи” Енгельс, на відміну від Маркса, що розумів діалектику як духовний феномен, об’єктивізує, перетворює її на матеріалістичну діалектику, надає їй натуралістичного характеру.

Тут же Енгельс викладає основні закони діалектики (закон переходу заперечення) кількісних змін у якісні та навпаки, закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення) стосовно до природи та до суспільства (Г.Гегель закони діалектики розповсюджував тільки на духовне середовище) дає критику метафізичного методу пізнання. У цій же праці Енгельс здійснює класифікацію форм руху матерії згідно класифікації наук, що відображають ці форми руху (механічний, фізичний, хімічний, біологічний, соціальний).

У праці “Людвіг Фейєрбах та кінець класичної німецької філософії” (1886) Енгельс також виділяє філософію як науку про відношення мислення до буття та про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та

мислення. Енгельс сформулював “основне питання філософії”, виділивши у ній матеріалістичний та ідеалістичний напрям.

У роботі “Анти-Дюрінг” Енгельс, критикуючи метафізичні та ідеалістичні погляди Євгена Дюрінга (відомого у Європі німецького філософа та економіста), викладає основні положення діалектичного матеріалізму – матеріалістичне розуміння свідомості, проблему руху та розвитку, простору та часу, обґрунтування матеріальної єдності світу. Енгельс також розглядає гносеологічні проблеми, дає критику агностицизму.

У праці “Походження сім’ї, приватної власності та держави” викладаються проблеми матеріалістичного розуміння історії. Енгельс, досліджуючи процес розкладу первинного суспільства та виникнення класової організації, показує, що держава є продуктом розколу суспільства на класи та вказує на неминуче зникнення держави у майбутньому безкласовому комуністичному суспільстві. Не без підґрунтя за свого часу В.І. Ленін звертав увагу дослідників на те, що “не можна зрозуміти марксизм та не можна цільно викласти його, не рахуючись зі всіма творами Енгельса”.

В. Ленін (1870-1924) – політик, філософ, що сприйняв марксизм у науково-раціональній, об’єктивній формі та поєднав його з російською месіанською ідеєю. Ленін є ідеологом та організатором соціалістичної революції та соціалістичної держави. Ленін виходить з того, що філософія (у її марксистському варіанті) являє собою методологічну та світоглядну основу революційної практики пригнічених класів (перед усім пролетаріату). Відношення до діяльності та творчості Леніна є не одностайним.

Основні філософські праці Леніна: “Матеріалізм та емпіриокритицизм”, “Три джерела та три складові частини марксизму”, “Філософські зошити”, “Про значення воєнного матеріалізму”. В праці “Матеріалізм та емпіриокритицизм” Ленін, критикуючи фізичний ідеалізм (емпіриокритицизм), розглядає філософські проблеми діалектичного матеріалізму.

Ленін дає діалектико-матеріалістичне визначення матерії, основною властивістю якої є об’єктивність. Ленін також робить аналіз теорії пізнання, критикує раціоналізм та сенсуалізм за їх односторонність та розуміє процес пізнання як діалектичну єдність чуттєвого та раціонального, а також практики. Він розробляє діалектико-матеріалістичне вчення про істину, формулює поняття об’єктивної абсолютної, відносної, конкретної істини: пов’язує проблеми гносеології з новими відкриттями в області природознавства. Недоліком, обмеженістю філософських ідей Леніна є те, що навіть у цій віддаленій від політики та соціальних відносин сфері, він вбачає боротьбу класових, партійних інтересів, оцінюючи будь-які прояви ідеалістичної та релігійної думки як вираження ідеологічної, політичної реакції.

У “Філософських зошитах” центральне місце віддане матеріалістичній діалектиці, ядром якої Ленін вважає закон єдності та боротьби протилежностей, абсолютизуючи при цьому боротьбу. Підсумовуючи особливості діалектики як науки, Ленін доходить висновку, що діалектика є логіка та теорія пізнання.

У працях “Імперіалізм як вища стадія капіталізму”, “Держава та революція”, спираючись на марксистські ідеї, Ленін розглядає проблеми соціального розвитку, сутності та практики звершення соціалістичної революції, створення держави, диктатури пролетаріату, будування соціалізму у Росії. Ленін створює теорію національних відносин, обґрунтовує суґубо класове, політичне розуміння природи моральності та моралі, послідовно з войовничих позицій критикує релігію як служницю пануючих класів. Політично жорстко орієнтовані філософські ідеї Леніна, дозволяли використовувати їх у якості практичного керівництва для виправдання будь-якого насильства як революційної необхідності. До того ж Сталін, що оголосив себе послідовником та продовжувачем ідей Леніна, практично сприяв перекрученню, абсолютизації, вихолощуванню комуністичних ідеалів та ленінських принципів будування соціалізму в одній окремо взятій країні. В СРСР того класичного соціалізму, який уявляли теоретики марксизму, реально не існувало. Мав місце державно-бюрократичний вульгарний соціалізм, в якому використались символи та міфологеми комуністичної суспільно-економічної формації. Така перекручена модель соціалізму (з окремими нюансами) реалізувалась у Китаї, Монголії, Кореї, у В’єтнамі, країнах Східної Європи, звільнених від фашизму, на Кубі. До кінця 80 – початку 90 років XX століття країни “соціального табору” відмовились від моделі соціалізму і стали будувати буржуазні суспільства.

Ленінські принципи (класова боротьба, войовничий матеріалізм, пролетарський демократизм, войовничий атеїзм, іморалізм, партійність) при побудуванні соціалізму в СРСР виявились неспроможними і в інших “соцкраїнах”. Марксова ідея соціалізму знайшла більш адекватне втілення не у ленінському, а західному варіанті (“шведська модель соціалізму” та ін.).

Тема 6 Некласична західноєвропейська філософія XIX-XXI ст.

План

- 6.1. Філософія XIX-XX ст. (загальна характеристика)
- 6.2. Філософія життя (Ф.Ніцше, А.Бергсон)
- 6.3. Філософія психоаналізу (З.Фрейд, К.Юнг, Е.Фромм)
- 6.4. Екзистенціалізм (загальна характеристика)
- 6.5. Філософія прагматизму. Герменевтика
- 6.6. Релігійна філософія
- 6.7. Позитивізм та його історичні форми
- 6.8. Філософія постмодернізму

6.1. Філософія XIX-XX ст. (загальна характеристика)

В середині XIX століття виникає криза класичної парадигми Нового часу – механістичного матеріалізму XVII – XVIII ст., класичного раціоналізму XVIII – початку XIX ст., що містили наступні принципи. Світ – органічне закономірне ціле, в якому здійснюється прогрес, при чому закономірності, що полягали в основі буття, ототожнювались з метафізичним початком (Богом). Місце людини визначено – вона є частиною раціонального цілого, завдання її складається у пізнанні світу та Бога за допомогою науки. Критерій моралі також є однозначним – морально те, що служить Богу!

Але все змінилось в середині XIX ст., коли Ф.Ніцше покладає кінець старим уявленням: “Бог помер”. Перекинуті були принципи раціоналізму, на зміну їм прийшов ірраціоналізм. Якщо Бог помер, то померло і уявлення про світ як закономірне ціле (тотожне Богові), світ перетворився на хаос, який не піддається раціональному поясненню. Настало розчарування в науці та її методах. Втрачене і місце людини у світі. Якщо раніше вона була частиною раціонального цілого, то зараз кинута у безумний світ, і тому людина є чужою в цьому світі. Ірраціоналізм світовідчуття знаходить вираження в культурі постмодернізму та, зокрема, у живописі (кубізм, абстракціонізм, сюрреалізм).

Формується сучасна філософська парадигма, що протистоїть класичній традиції Нового часу: традиційному просвітницькому об’єктивізму протистоїть суб’єктивізм, раціоналізму – ірраціоналізм, сцієнтизму – антисцієнтизм, гуманізму – антигуманізм механічної унітарності буття – вітальний універсум “життєвого пориву”, активних “вибухів” волі і т. д.

У XX столітті висувається низка нових ідей:

- 1) ідея вивчення окремої людини, примат індивіда над великими соціальними громадами;
- 2) наявність та аналіз у людини не тільки розуму та свідомості, але й несвідомого, підсвідомості;
- 3) розуміння розуму індивіда і суспільної свідомості як об’єкту маніпуляції зі сторони різних сил;
- 4) ідея двох непересічних джерел людського знання – істин науки та філософської мудрості, що протистоїть антигуманній сутності науки.

Виникають нові філософські картини світу, у яких поряд з глобальними проблемами людства (війни і миру, енергетична, екологічна...) у центр ставиться історія людини, людина з її фізичним та духовним світом. Виникають і нові типи мислення, зокрема, соціально-екологічні. У сучасній світовій філософії можна виділити напрямки: філософія життя, філософія науки (позитивізм), феноменологічний напрямок, екзистенціалізм, прагматизм, герменевтика, психоаналіз, релігійна філософія (неотомізм, неоавгустинізм, персоналізм); філософія техніки; філософська антропологія, філософський структуралізм, постструктуралізм, постмодернізм, філософія культури, філософія цінностей (аксіологія), лінгвістична філософія, аналітична філософія, філософія глобальних проблем, філософія екологічних проблем (екофілософія),

філософія освіти, філософія господарства, філософія бізнесу, філософія економіки, філософія майбутнього...

6.2. Філософія життя (Ф.Ніцше, А.Бергсон)

Філософія життя – філософський напрямок, який склався у Німеччині (Ф. Ніцше (1844-1900), В. Дільтей (1833-1911), Г. Зіммель (1858-1918)) і у Франції (А. Бергсон (1859-1941)). Витоки філософії життя знаходять у багатьох досократиків (особливо у Емпедокла (V ст. до н. е.) та стоїків (III до н. е. – I ст. н. е.)). Не менш значущі праці німецьких натурфілософів (Парацельс (1493-1541), Ван-Гельмонт-Старший (XVI ст.)), німецьких ідеалістів (особливо Шеллінг), представників романтизму та біологізму. На межі XIX та XX століть життя розуміється як абсолютний нескінченний порив світу, який, на відміну від матерії та свідомості, активний та різноманітний, вічно рухається. Не можна зрозуміти життя ані почуттями, ані розумом, а тільки інтуїтивно. На цих основних уявленнях і формується філософія життя як напрямок, у рамках якого філософи, спираючись на безпосередні переживання (без опори на теоретичне знання), досліджують питання сенсу, мети, цінностей життя. “Зрозуміти життя з нього самого” – ось девіз представників філософії життя. Тому геть від інтелекту – пізнаємо життя на основі почуттів та інстинктів! Відмовитись від всілякого раціоналізму – тільки ірраціоналізм та містика допоможуть адекватному баченню життя “з нього самого”. Тому замість понять та “механіцизму” про життя до його бачення та “творчому”!

У філософській еволюції Ніцше розрізняють три основні періоди:

- 1) вплив метафізики А. Шопенгауера (1788-1860);
- 2) захоплення позитивізмом;
- 3) переоцінка всіх цінностей та проповідь “надлюдини”.

Основні філософські проблеми, над якими працював Ніцше:

- 1) проблема істини;
- 2) проблема культури;
- 3) проблема вивільнення особистості від стискаючих її пут;
- 4) проблема світової волі;
- 5) проблема песимізму – оптимізму.

У праці “Так казав Заратустра” (1990) Ніцше стверджує – істини немає, а філософія є не пізнання істини, але вільна творчість вищих наук. Мета культурного розвитку не у добробуті мас та окремих особистостей, а у появі сильних геніальних натур, для вироблення яких маси представляють лише необхідний матеріал. Презирливе відношення до мас складає характерну особливість його світогляду.

Різновиди моралі, за твердженнями Ф.-В. Ніцше, загалом належать або до моралі аристократів (кращих), або до моралі рабів (гірших).

Мораль аристократів - це «мораль переваги», одвічна, природна, самодостатня. Вона «вирастає із торжествуючого самоствердження» людини як неприборкана сила природи. Люди високородні, будучи цільними, активними,

сповненими сили, почуваються щасливими. Вони не відокремлюють діяльність від щастя. Основою аристократичної моралі (її права сильного) є «воля до влади». Вона - вища будь-яких норм життя і поведінки людей, зокрема нормативних настанов релігії і сучасної моралі. З «волі до влади» Ніцше виводив усі основи моралі. Суб'єктом аристократичної моралі є надлюдина, яку характеризує вроджене благородство, гармонійність, органічне поєднання фізичної досконалості і духовного багатства. Ніцше мало переймався проблемами узгодження моралі як особистісного феномену з інтересами суспільства та людства загалом. Весь пафос його праць спрямований на розвінчання сучасної йому моралі яку він називав мораллю рабів.

Мораль рабів, на думку мислителя, сформувалася під впливом християнської релігії і втілилась у численних аскетичних церковно-добродійних, соціалістичних та інших концепціях людської солідарності. В Європі, за його переконаннями, панує мораль рабів, яку вважають єдиною можливою мораллю, мораллю загалом. Рабська мораль захищає інтереси стада, суспільства, а не особистості, тому вона є стадною, спрямованою передусім на підтримку слабких, хворих, жебраків, невдах. Дотримуючись цієї моралі, людина погоджується бути маленькою, жалюгідною, нікчемною. Норми рабської моралі є зовнішніми стосовно людини як автономної особистості. Така мораль в людині має відчужений характер, вона представлена репресивними функціями розуму стосовно почуттів, інстинктів.

Пізнання як раціональна діяльність не сприяє підвищенню «волі до влади», оскільки перевага інтелекту паралізує її, підмінює реальну активність розмірковуваннями та відповідними розмовами.

Вивільнення особистості від обов'язків та умов, що її обплутують, Ніцше спочатку бачить у мистецтві, особливо у музиці; потім у об'єктивному науковому пізнанні; а у третьому періоді проповідує повну свободу особистості, що виражається у повному суб'єктивізмі. Філософське вчення Ніцше є непослідовним, протирічним, не єдиним по духу, тенденції в цілому. Основні ідеї:

- а) “Бог помер” – критика християнства;
- б) нігілізм, звідси переоцінка цінностей;
- в) життя – воля до влади;
- г) ідея надлюдини;
- д) міф вічного повернення.

А.Бергсон вважає, що сутність світу створює життя, а життя є ірраціональним та таким же ірраціональним повинно бути і його досягнення. Воно досягається не інтелектом, а інтуїцією. Матерія розуміється як сукупність кісткових тіл, які володіють лише просторовими визначеннями, сферою повторності та однотипності. Життя – цілісність, “творча еволюція”, “життєвий порив”, “творчий акт”. Тут світ з'являється як результат “творчої еволюції”, в ході якої “життєвий порив створює якісно нові форми”.

Філософія життя, поставивши проблему нераціональних форм духу, значно вплинула на розвиток духовного життя ХХ століття. Однак у н. ст.

філософія життя має лише історико-філософське значення як попередниця екзистенціалізму.

6.3. Філософія психоаналізу (З.Фрейд, К.Юнг, Е.Фромм)

Основи психоаналізу як філософської концепції закладені З. Фрейдом (1859-1939). Інші представники цього напрямку – К. Юнг (1875-1961), А. Адлер (1870-1937), неофрейдисти В. Райх (1897-1957), Г. Маркузе (1898-1979), Е. Фромм (1900-1980). Поняття психоаналіз (психологічний аналіз особистості) – теорії, що розкривають роль несвідомого у житті людини та розвитку людства, а також метод лікування психічних захворювань.

Класична психоаналітична теорія складається з трьох частин:

- теорії несвідомого;
- теорії дитячої сексуальності;
- теорії снів.

Структура людської психіки містить: свідомість “Я”, “над-Я”, яке являє собою деяку сукупність перенесених “всередину” психіки індивіда соціально-значущих безособистісних ідеальних принципів; а також “Воно”, несвідоме. Свідомість, на думку Фрейда, повністю залежить від несвідомого, отримує від нього сигнали, які можуть бути реалізовані, прорвавшись крізь “цензор” “над-Я” або витіснені, придушені. Реалізація, раціоналізація безсвідомого у формі сублімації є діяльність у сфері культури, особливо творчості. Придушені інстинкти, імпульси (перед усім сексуальні) призводять до неврозів, психічних хвороб. Структура несвідомого містить у собі:

- 1) інцест, покаяння, гріх, страх, батьковбивство, покарання (“міф про первісну орду”, “едипів комплекс”);
- 2) рівень с особистісного роду, від орди до сучасної людини. Міфи, збережені у пам’яті людства, дають можливість переживати у онтогенезі філогенез;
- 3) рівень переходу у безсвідоме у віці 5-8 років;
- 4) рівень інстинктів: волі до влади, лібідо, воля до смерті (танатос), пиха, агресивність.

Щоб проникнути у несвідоме, З.Фрейд розробив цілу систему інструментарію: гіпноз, асоціативне мислення, сновидіння та ін. За Фрейдом, культура, тобто соціальні інститути, релігія, мистецтво, ритуали – є колективне несвідоме, основна функція якої є збереження стабільності суспільства.

К.Юнг, послідовник З.Фрейда, розробляє вчення про архетипи колективного несвідомого: за порогом свідомості лежать вічні проформи, що проявляються за різних часів та у найрізноманітніших культурах. Вони як би зберігаються у несвідомому та передаються від покоління до покоління.

Несвідомі процеси є автономними, вони виходять на поверхню у трансах, видіннях, образах, що створюються поетами та художниками.

Е.Фромм – основоположник неотрейдизму, своє вчення назвав “гуманістичним психоаналізом”, розробляє проблеми соціопсихоаналізу, однією з центральних проблем якого є проблема відчуження.

Тенденції розвитку психоаналізу є протирічними. З одного боку він поклав початок науковій розробки проблеми несвідомого, увійшов до медицини; з іншого – розвиваються досить міфологічні та ірраціональні форми.

6.4. Екзистенціалізм (загальна характеристика)

Однією з найвпливовіших антропологічних течій ХХ століття є екзистенціалізм.

Його гносеологічні джерела – ідеї С. Кіркегора (К’еркегора; 1813-1855), філософія життя та феноменологія Е. Гуссерля (1859-1938). Основними поняттями екзистенціалізму є: “екзистенція” (існування), “буття”, “свобода”, “сутність”, “ніщо”, “межова ситуація”, “страх” та ін. Центром цієї філософії є змістовно-життєві питання (провина та відповідальність, рішення та вибір, відношення людини до свого покликання та смерті), і у цьому зв’язку аналізується світова культура, наука, релігія, мораль. Поняття екзистенціалізму складно перекладаються на академічну філософську мову, але вільно увійшли у прозу, драматургію. Виділяють релігійний екзистенціалізм – К. Ясперс (1883-1969), Г. Марсель (1889-1973), М. Бердяєв (1874-1948) та атеїстичний екзистенціалізм – Ж.-П. Сартр (1905-1980), А. Камю (1913-1960), М. Хайдеггер (1889-1976); а також французький, німецький, російський та інші різновиди екзистенціалізму.

Предтечею екзистенціалізму вважають датського мислителя С.Кіркегора, який виступає проти раціоналізму, об’єктивізму, науковості, що втілені у філософії Гегеля. Під екзистенцією (існуванням), буттям Кіркегор розуміє страждання, відчуження, випробування, хвилювання та виділяє три стадії екзистенції: естетичну, етичну та релігійну.

Для екзистенціалізму є характерним визнання єдиною справжньою дійсністю буття людської особистості. Існування передуює сутності, стверджував Сартр. Людина народжується, існує, а потім набуває своєї сутності, свого покликання. Поряд з проблемою сутності та існування, однією з центральних є проблема свободи та відповідальності, людина сама вільно обирає свою сутність і стає тим, ким вона себе зробила.

Людина – дещо незавершене, це постійна можливість, задум; вона прагне до майбутнього, виходить за межі самої себе. Екзистенція – це свобода, свобода внутрішньо властива людині, людина приречена бути вільною. Свобода – це свобода вибору, яка завжди є у людини. Людина обирає себе і несе повну відповідальність за свій вибір.

Розглядаючи проблему відчуження, екзистенціалізм розуміє його як всезагальний атрибут соціуму. Також важлива проблема – це проблема сенсу

життя, як жити перед лицем Абсурду або Ніщо? У “Міфі про Сізіфа” А. Камю говорить про сенс людського буття в усвідомленні його безглуздя.

6.5. Філософія прагматизму

Прагматизм (“прагма” – справа, дія), виникає в США, пронизує всі сфери суспільства, а потім розповсюджується на інші регіони. Представники прагматизму: Ч. Пірс (1839-1914), У. Джеймс (Джемс; 1842-1910), Д. Дьюї (1859-1952), вважають, що філософія повинна займатись не проблемами філософів, а “людськими проблемами”, тобто цілями та засобами їх вирішення і таким чином повинна бути перетворена в інтересах того, що є вигідним для життя людини.

Сутність прагматизму складається у наступному. Людина повинна діяти у ірраціональному світі та спроби досягнути об’єктивної істини є безглуздими. Тому до наукових теорій, соціальних ідей, моральних принципів слід підходити “інструментально”, тобто з точки зору їх вигоди, зручності для досягнення цілей. Те, що корисне, що приносить успіх, те й істинне.

Пізнавальна діяльність, згідно Ч. Пірсу, - не відображення реальної дійсності, а біологічна функція, спрямована на вироблення звички реагувати на оточуючі умови.

Усвідомлена звичка діяти, тим чи іншим образом складає вірування, досягнення якого є єдиним ланцюгом мислення. Принцип Ч. Пірса: “існувати значить мати практичні наслідки”.

Центральним поняттям У. Джеймса є довід, який охоплює все те, з чим ми маємо справу. Крім досвіду немає нічого. Змістом досвіду є те, що людина відчуває, переживає, тобто досвід є потік переживань, потік свідомості. Він містить не тільки відчуття, але і будь-які чуття, емоційні стани, вольові імпульси, настрої та ін. Відчуття, приходячи невідомо звідки, створюють “речовину”, з якої складається значна частина світу або реальності. Крім відчуттів, реальність містить ще дві рівноправні частини. Відносини, які не привносяться у досвід ззовні, а існують так само, як існують відчуття. І сукупність тих істин, які ми виказуємо про перші дві частини. Але речі, як щось визначене, не подані у досвіді, що виступає як нероздільний потік, чи хаос відчуттів, а беруться чи виділяються з досвіду самим суб’єктом, зусиллям його волі.

Дж. Дьюї надає досвіду динамічного характеру, включає у нього всю сферу активної життєдіяльності людини. Досвід складається з переходячих один в одного проблематичних ситуацій, вирішення яких пов’язане з формулюванням рішення у мові, що називається істиною та виступає за своїм значенням як “корисність”. У цьому сутність “інструменталізму” Дж. Дьюї (так у нього називався прагматизм).

Слід мати на увазі, що прагматизм є близьким до позитивізму.

Герменевтика – теорія і практика тлумачення, інтерпретації, розуміння частіше всього мовних висловів або текстів. Основне питання герменевтики

має, принаймні, два варіанти формулювання: гносеологічний (як можливе розуміння?) і онтологічний (як побудоване те буття, сутність якого складається у розумінні?). Головна думка герменевтики: існувати означає бути зрозумілим. Основні поняття: “герменевтичне коло” та “герменевтичний трикутник”. У понятті герменевтичне коло відображається процес розуміння, пов’язаний з рухом від частини до цілого, від попереднього розуміння через інтерпретацію до адекватного розуміння.

За допомогою “герменевтичного трикутника” досліджуються складні взаємовідносини між автором тексту, самим текстом і читачем, інтерпретатором тексту.

Свою назву герменевтика отримала від імені давньогрецького бога Гермеса, посередника між богами та людьми, що був покликаний пояснити волю богів людям, і бажання людей богам. В античності тлумачниками були оракули, піфії (жриці – віщунки та провидиці)... Перші (античні) герменевти займалися інтерпретацією творів давніх поетів – перед усім Гомера, Гесіода. У середні віки герменевтика перебувала на службі у теологів, її завдання полягало у розробці методів інтерпретації священних книг (Біблія, Коран). Серед середньовічних герменевтів виділяють Фома Аквінського.

В епоху Ренесансу виникає протестантизм (лютеранство, кальвінізм), що претендують на нове тлумаченні Біблії. Герменевтичні дослідження спрямовані на вивчення можливостей сполучення національних мов з латинською, а також з грецькою, на яких були написані “старі” та “нові” біблійні тексти. У ту ж епоху герменевти надають нового імпульсу інтерпретаціям класичних текстів римської юриспруденції.

Загально філософська проблема герменевтики була представлена у ранньому німецькому романтизмі Ф. Шлегелем (1772-1829) та розроблена Ф. Шлейєрмахером (1768-1834), який був протестантським теологом та філологом-класиком одночасно. Шлейєрмахер розглядає умови розуміння: подібність та відміна автора тексту і читача. Для розуміння необхідна деяка міра “чужості” та “загальності” читача і автора. Середовищем розуміння є мова. Існує два методи розуміння: “граматичний” виходить з “духу мови”, а “психологічний” з “душі того, хто говорить”. Ці методи взаємопов’язані і являють собою мистецтво. Мистецтво розуміння має складну структуру, де виділяються два полюси: дивінаційний (пророцький, інтуїтивний, суб’єктивний) та порівняльний (об’єктивний, тлумачущий, історичний), що спирається на історичні факти. Тобто розуміння можливе тоді, коли читач і у знанні мови (об’єктивність) і у знанні внутрішнього життя автора (суб’єктивність) порівнюється з автором. Фактично з Шлейєрмахера (з ХІХ ст.) герменевтика стає специфічним методом наук про дух.

У ХХ ст. ідеї герменевтики розвивають В. Дільтей (1833-1911), М. Хайдеггер (1889-1976), Г. Гадамер (н. 1900 р.) та ін.

Завданням філософії, за Дільтеєм, є розуміння філософських систем у їх становленні, з тим, щоб піднятися над ними. Якщо “науки про природу” можна досягнути методом пояснення, то “науки про дух” (про людину) тільки через

безпосереднє розуміння. Звідси підвищується роль поглибленої інтерпретації мови, текстів, документів. За Гадамером важливою проблемою філософії є “диво розуміння” як спосіб існування людини. Адже істину не може пізнати хтось один. Звідси, треба навчитися “слухати та чути” всіх і розуміти сказане іншими. На цій основі герменевти виводять положення про те, що “людина – це розуміюче буття”.

Таким чином сучасна герменевтика у кінцевому рахунку заперечує претензії ірраціоналізму на можливість безпосереднього розуміння, як і ілюзії романтизму про існування прихованої зв'язку між автором і читачем. Герменевтика заперечує також голий об'єктивізм раціонального пояснення текстів, через структурний аналіз їх мовних форм. Герменевтика, як філософія розуміння (за Гадамером) повинна враховувати не тільки теоретичний досвід прочитання текстів, але й безпосередні переживання (“досвід історії”), форми естетичного осягнення (“досвід мистецтва”).

6.6. Релігійна філософія

Релігійна філософія, зазнавши чергових втрат у XVII – XVIII ст., у сучасних умовах знову посилює свій вплив. Релігійна філософія містить у собі такі філософські школи, як неотомізм, християнський еволюціонізм, або тейярдизм (П'єр Тейяр де Шарден (1881-1955)), персоналізм, неоавгустинізм.

Неотомізм (новий томізм) являє собою відроджений енциклікою Папи Римського Лева XII у 1879 році, томізм Аквіната, оголошений офіційною філософією Ватикану. Модернізація томізму ведеться екзегетичним методом (через розбір, пояснення, тлумачення текстів), що зближує неотомізм з екзистенціалізмом та позитивізмом та дозволяє трактувати його як сучасну філософську течію, не дивлячись на традиціоналізм.

Починаючи з XX ст. неотомізм стає на Заході одним з найбільш значущих напрямків сучасної філософії. Не дивлячись на те, що неотомізм особливо розповсюджений у Франції та Бельгії, однак має своїх представників майже у всіх західноєвропейських країнах. У католицьких університетах Франції, Бельгії, Італії, Польщі розробляються теоретичне підґрунтя неотомізму. Найбільш відомими представниками сучасного неотомізму є Ж. Мартен (1882-1973), Е. Жильсон (1884-1978), Г. Веттер (н. 1911 р.), Ю. Бохенський (н. 1902 р.) та ін.

Центральна проблема неотомізму – теоцентризм, тобто вчення про Бога, як досконале буття, абсолютну реальність, причому використовуються п'ять доказів буття Бога (Ф.Аквінський).

Найважливішим принципом неотомізму є постулат гармонічної єдності віри та знання, які не виключають, а за правильного використання доповнюють один одного. Це два шляхи пізнання. Джерело віри – божественне одкровення, яке дає абсолютні істини (вище знання).

Розум дає нижче знання, яке повинне контролюватися вірою. Тут вже примат віри над знанням, причому сучасний неотомізм використовує наукову

термінологію, не заперечує дарвінізму і т. д. Таким чином, мова йде про синтез науки, релігії, теології, але за визначаючого впливі теології.

Важливими є у неотомізмі соціально-етичні, антропологічні проблеми, де здійснюється пошук людиною себе, свого “Я”, своєї неповторної духовності, “євангелізації душі”, у кінцевому підсумку – служіння Богу.

Християнський еволюціонізм (тейярдизм) родоначальник Тейяр де Шарден (1881-1955) – французький католицький мислитель (член ордена єзуїтів у 14 років) і разом з тим вчений – природознавець (палеонтолог, археолог – один з відкривачів синантропа, біолог), що стоїть на позиціях об’єктивного ідеалізму. В силу того, що ідеї і вчення П.Тейяра протистояли ортодоксальним томістським уявленням про світ та людину, Ватикан, спеціальною енциклікою заборонив йому займатися викладацькою діяльністю і видавати свої філософсько-теологічні твори. Лише після смерті мислителя, починаючи з 1960-х років, коли погляди П.Тейяра починають розповсюджуватись у Європі та на Заході в цілому, Ватикан знімає заборону на його публікації (з’являються найбільш значущі праці: “Феномен християнства”, “Феномен людини”, “Божественне середовище” та ін.; почалась публікація зібрання творів). Сучасні теологи на Заході назвали П.Тейяра де Шардена “Фомою Аквінським ХХ століття”.

П.Тейяр прагнув до корінного перегляду християнського світорозуміння, шляхом внесення у нього ідей еволюціонізму, руху, розвитку. Своє кредо він формулює так: “щоб існувати та розвиватися, християнські погляди потребують атмосфери простору та комунікації. Чим більше буде світ, чим органічніше його внутрішні зв’язки, тим переможніше перспективи втілення. Це і починають (...) відкривати для себе віруючі. Християнин, у якийсь момент наляканий еволюцією, тепер бачить, що вона дає йому просто великий засіб більше відчувати Бога та віддаватися йому”.

Отже, П.Тейяр виходить з визнання факту еволюції всього існуючого. Але в нього, як у католицького мислителя еволюціонізм набуває форми преформізму, передбаченості, конвергенції духу, закладеного у всіх елементах природи, від “точки Альфа”, до Бога – “точки Омега”. Світ (“космогенез”), як результат “христовгенезу” (тобто світ пов’язаний з Богом), починає розвиватися (від простого до складного, від нижчого до вищого – ось він еволюціонізм!) і у цьому процесі проходить кілька критичних точок (етапів): етап неорганічної природи (“переджиття”), етап органічної матерії (“життя”), етап духовного світу (“думка”, “ноосфера”) та етап наджиття (Бог, “точка Омега” - повернення до “христовгенезу”). Особливе значення П.Тейяр надає третьому етапу еволюції, який пов’язаний із становленням та розвитком людства та його всесвітнім духовним (“мислячим”) пластом – ноосферою. У нього ноосфера (“сфера розуму”) являє собою сукупність індивідуальних свідомостей, що покривають планету Земля, але відірваних від своєї матеріальної основи – людства та біосфери. У ноосфері розквітають, думка, особистість, єдність індивідуальностей. Але цим розгортання ноосфери не завершується. На неї чекає новий етап еволюції через участь та зусилля людства. Ноосфера об’єднує

мислячі частки світу у надсвідомості та під впливом христогенезу спрямовується (у вигляді потоку) до “точки Омега” – до “точки” злиття з Богом. Отже, еволюційна концепція П.Тейяра має фіналістичний характер: христогенез, породжуючи світ та відпускаючи його у еволюційний стан, через всезагальну одухотворенність матерії (своєрідна форма пантеїзму) та через поступовий прояв, а потім, активність та превалювання психічного (духовного) початку у всьому над матеріальним початком (особливо з появою людини та людства – провісників ноосфери), розгортає його (світ – точніше, духовну оболонку світу) до христогенезу. Фінал – “наджиття” того, що залишилось від світу (матеріального та духовного). Ідея “наджиття” – це соціальний ідеал П.Тейяра. Як релігійний оптиміст та релігійний гуманіст П.Тейяр виходить з того, що соціальний та моральний прогрес у світі виражається (під впливом христогенезу) у інтеграції всіх “елементів світу” в єдиному цілому через двигун еволюції суспільства, “кров’ю” якого виступає любов, що проходить три фази (любов вибірккову (інтимні відносини), любов суспільну (любов до ближнього та до всіх разом узятих) та любов як принцип відношення людини до Бога). В кінцевій фазі любов втілюється у синтезі особистості, всезагальності (ноосфера) та абсолюті (Бозі). Саме любов буде сприяти виникненню загальнолюдської культури, техніки, науки, моралі, релігії (зрозуміло, християно-католицької). Еволюціонізм, за П.Тейяром, буде сприяти соціальній конвергенції (поки ще взаємовиключних течій, таких як: християнство, буржуазної демократії, східної містики, комунізму та фашизму), а від неї до соціальної уніфікації, зі зняттям незчисленних політичних, національних, інтелектуальних, мовних та інших бар’єрів. У кінцевому рахунку, з утворенням “дерева духу”, історія суспільства (згідно з її есхатологічним баченням П.Тейяром) через етап “ноосфери” та етап у “наджитті” завершується у “точці Омега”. Такий фіналізм (з кінцевою долею світу та людини) не протирічить релігійному оптимізму та повністю влаштовує християнських богословів. Невипадково сучасні теологи на Заході називають П.Тейяра де Шардена “Фомою Аквінським XX століття” та використовують його праці для примирення науки з релігією, для пояснення глобальних проблем, що склалися нині.

Персоналізм. Становлення персоналізму відбувається в кінці XIX ст. в США (Б.П. Боун (1847-1910), Е. Брайтмен (1884-1953)), а у першій чверті XX ст. у Росії (Л. Шестов – справжнє прізвище Лев Ісаакович Шварцман (1866-1938), М.О. Бердяєв (1874-1948), М.О. Лосський (1870-1965)), і у Франції (Е. Мун’є (1905-1950), Ж. Лакруа (1900-1986), частково Г. Марсель (1889-1950) та Мерло-Понті). На появу персоналізму зробили вплив марксизм, екзистенціалізм, неотомізм, релігійно-містична філософія. На Заході прийнято вважати, що вся філософія після Ф.Ніцше має персоналістичну спрямованість. Вважається також, що філософська антропологія є формою прояву персоналізму.

Основні проблеми персоналізму – питання свободи та морального виховання людини, коли особистість розуміється як вища цінність,

першоелемент буття. Причому, людська особистість є первинною творчою реальністю, а світ, який оточує людину – прояв творчої активності Бога. Якщо особистість прагне до Бога (Добра, Любові, Досконалості), вона знаходиться на правильному шляху.

Моральне самовдосконалення, правильне етичне, релігійне, виховання призводять до суспільства гармонійних особистостей. Але при цьому стверджується перевага індивідуальних цінностей порівняно з будь-якими іншими цінностями. Особистість стає персоною у процесі комунікації, активного діалогу з іншими людьми. Створення персоналістської цивілізації на принципах першопочаткового християнства пов'язані з самовдосконаленням особистості і активною участю християн в земному житті з її переустрою на гуманістичних засадах (Е. Мун'є).

Неоавгустинізм – один з різновидів сучасної католицької філософії та, поряд з неотомізмом і тейярдизмом, займає у ній визначне місце. Неоавгустинізм, однак не являє собою якоїсь цілісної філософської течії, і складається з чисельних, частіше розрізнених і навіть конкуруючих між собою неоавгустинських шкіл, таких, наприклад, як: “філософія духу” Р. Ле Сонна, “філософія дії” М. Блонделя, католицький екзистенціалізм Г. Марселя (1889-1973), персоналізм Ж. Лакруа (1900-1986) та ін.

Представники неоавгустинізму вслід за Августином Аврелієм (Блаженным) (354-430) – родоначальником напрямку неоплатонізму християнської філософії (августинізм), у своїх філософських пошуках спираються на наступні принципи: визнання достатності внутрішнього людського досвіду (наприклад, інтуїції) для досягнення зовнішнього світу; визнання визначаючої ролі емоційно-інтуїтивних засобів у гносеології; визнання визначаючої ролі безпосередніх відносин між Богом та людиною в онтології; визнання визначаючої ролі вивчення проблем окремої особистості. З останнього принципу витікає положення про те, що кожна особистість має право і створює свою філософську істину. Не дивлячись на це, представники неоавгустинізму центральною проблемою філософії вважають відношення Бога та людини. Бог виступає об'єднуючим початком у продовженні дуалізму людини (занурюючись у надра власного “я”, людина виявляє неподолану прірву між особистістю та світом).

Так, М. Блондель (1861-1949) – засновник “філософії дії” та його послідовники уявляють християнство у якості динамічного вчення, що сприяє активізації людини з освоєння та перетворення світу. У пориві здійснення дії людина долає власну недосконалість. Однак будь-який порив, і викликані ним різні форми діяльності визначаються тарнцендентною силою. “Філософія дії” таким чином сприяє тому, що людина усвідомлює необхідність засвоєння істин Одкровення та повного засвоєння істин віри. І оскільки як у філософії, так і в теології існує низка межових проблем (проблема людини, проблема життя і смерті, проблема щасті та любові та ін.), то завдання філософії – повернути людину до сприйняття релігійних догм, а теології – сприяти тому, що положення релігії зробити внутрішніми переконаннями людини.

Засновник католицького (християнського) екзистенціалізму Г.Марсель, розглядає людське життя як “букет” протилежностей між тим, чим ми володіємо (речі, почуття, переживання, думки), що ми “маємо” (зовнішні соціальні сторони існування людини), нарешті, тим, що ми “є”, (сутність людини – справжній внутрішній світ суб’єктивних почуттів, переживань, неповторного особистісного досвіду). Коли те, чим ми володіємо, поневолює нас (а це спрацьовує постійно), наше буття затьмарюється. Тому, щоб встановити тотожність цих протилежностей людині необхідно індивідуально прилучитися до Бога. Саме через богопізнання, здійснюване через особистісний неповторний досвід, людиною, що досягла стану внутрішньої зосередженості, врівноваженості здійснюється шукана тотожність. Вищою формою спілкування людини і Бога є любов, що являє собою “порив свободи”, що носить божественний характер. Церква, за Г.Марселем, повинна виступати організуючим початком для прийняття людьми релігійних переконань. Суспільне життя за допомогою церкви необхідно піддати “тотальній євангелізації”.

6.7. Позитивізм та його історичні форми

Одним з основних філософських напрямків, що виражають сцієнтистську тенденцію, є позитивізм, що проходить у своєму розвитку низку історичних етапів. Позитивізм зароджується у 30-40-і роки XIX ст. у Франції. Поступово позитивізм розповсюджується по Європі, знаходить прибічників у США та Канаді.

В історії філософської думки мають місце наступні історичні форми (етапи) позитивізму: власне “позитивізм” (або “перший позитивізм”); “емпіриокритицизм” або “махізм”; неопозитивізм (різновиди – “логічний позитивізм”, “сематичний позитивізм”); постпозитивізм (різновид “критичний раціоналізм”). Як правило, засновники і послідовники кожного нового етапу позитивізму, розвиваючи ідеї попередників, шляхом критичного відношення до існуючих ідей, все більш ґрунтовніше та багатосторонніше філософськи осмислювали таку специфічну область діяльності людей як наукове знання. Незаперечні завоювання позитивістів у тому, що вони повернули суспільства до нуки, як і науку до суспільства, коли вона (у XX ст.) стала безпосередньою виробничою силою суспільства.

Засновником позитивізму є французький мислитель О. Конт (1798-1857), який у роботі “Дух позитивної філософії” визначає поняття “позитивне” як реальне, фактичне, на відміну від химерного, сумнівного, негідного, негативного, тобто нереального. Формулюючи закон “трьох стадій розвитку духу”, О. Конт виділяє теологічну, метафізичну та позитивну (наукову) стадії розвитку духу. Таким чином, вся передуюча філософія є недосконалою, оскільки вона спочатку орієнтувалась на теологічні “абсолюти”, а потім метафізичні (“перші та кінцеві причини”), що не мають досвідного (наукового)

обґрунтування. На третій позитивній стадії філософія формулює закони (“Знати, щоб передбачити, передбачити, щоб уникати”). Ці вирази є девізом позитивізму. Завдання філософії – побудування всеохоплюючої системи наукового знання.

До першого позитивізму відносять також філософські ідеї англійців Дж. Мілля (1806-1873) та Г. Спенсера (1820-1903).

Виникнення другого етапу – “емпіриокритицизму” пов’язане з іменами Е. Маха (1838-1916) та Р. Авенаріуса (1843-1896; а його становлення обумовлене “кризою природознавства” (кінець XIX – початок XX ст.). Представники емпіриокритицизму вважали, що основною установкою позитивізму є отримання чистого досвіду за допомогою критики. Завданням же філософії є створення теорії наукового знання.

Третій етап у розвитку позитивізму називається “логічним позитивізмом” (неопозитивізмом), починається у 20-і роки XX ст. Його представники Б. Рассел (1872-1970), Л. Вінгенштейн (1889-1951), а також М. Шлик (1882-1936), Р. Карнап (1891-1970) та ін. Завданням філософії стає аналіз мови науки (логічний аналіз наукових висловів та узагальнень), усунення з неї псевдопроблем (попередньої метафізики). Був вироблений метод перевірки справжності суджень – принцип верифікації, коли справжність гіпотези доводиться або за допомогою досвіду, або за допомогою логічного доказу на основі досвіду.

До різновиду неопозитивізму відносять так званий “семантичний позитивізм” (А. Тарський (1902-1983), Р. Карнап та ін.). Представники цього напрямку відмовляються від розуміння “безпосередньо даної реальності” як сукупності чуттєвих даних та розуміють реальність як сукупність значень.

У 1960-1970-і роки починає формуватися четвертий етап позитивізму – постпозитивізм або “критичний раціоналізм”. Його основоположником стали К. Поппер (1902-1994), Т. Кун (н. 1922 р.), І. Лакатос (1922-1974), П. Фейєрабенз (н. 1924 р.). Так К. Поппер виступив з критикою принципу верифікації, який був покладений в основу пізнання неопозитивістами. Він запропонував взамін принцип фальсифікації, згідно з яким необхідно не підтвердження фактів на істинність, а спростування їх неістинності. У світі науки, за К. Поппером, витримують найнепротирічніші концепції, пройшовши через випробування критикою. Неопозитивізмом був вироблений також принцип філлібілізму, згідно з яким будь-яка наукова теорія не може бути як кінцево спростована, так і раз і назавжди підтверджена. Іншими словами, всі наукові теорії, будучи гіпотетичними за характером, містять лише правдоподібні ствердження, а не незаперечні закони. Значить, будь-яка теорія (в силу її ненадійності, а то і помилковості) повинна постійно переглядатися. Ще один принцип позитивізму – принцип раціонально-критичної дискусії. Згідно з ним, як тільки в теорії виявляється протиріччя хоча б у одному факті, її необхідно переглянути, а нову теорію знову піддавати критичному аналізу. Нарешті, важливим у неопозитивістів вважається принцип інваріантності (сумірності), згідно з яким всі наукові теорії використовують нейтральну один від одного емпіричну мову. Т. Кун, зокрема, виходить з того, що наукове пізнання здійснюється спільнотою

вчених-професіоналів і тому за результати наукових теорій несуть відповідальність компетентні професійні групи, а не влада або широкі маси (спільнота). Розвиток науки являє собою стрибкоподібний, революційний процес зміни парадигм. І.Лакатос виходить з того, що основною структурно-динамічною одиницею науки є науково-дослідницька програма, а історія розвитку науки – це зміна конкуруючих дослідницьких програм, що замінюють окремі допоміжні теорії. П.Фейєрабенд, піддаючи критиці принцип інваріантності неопозитивістів, висунув принцип поліферації (розмноження) теорій. Саме альтернативні теорії (несумісні з вже існуючими та визнаними) прискорюють розвиток науки. Вони ж, завдяки конкуренції та зростаючій кількості альтернатив, сприяють розвитку потужності людського мислення. В силу того, що будь-яка теорія є самодостатньою (не схожа ні на які інші, має свою мову, несумірна з існуючими), то діяльність вченого, як і розвиток науки є ірраціональними. Звідси, за П.Фейєрабендом, наука є форма ідеології та нічим не відрізняється від міфу або релігії. Отже, необхідно звільнити суспільство від “диктату науки”, відділити науку від держави; нехай вона бореться за виживання сама. Для постпозитивістів є характерним також дослідження впливу політики, етики, філософії, як володарів позанаукових фактів, на розвиток наукової теорії.

6.8. Філософія постмодернізму

В культурі ХХ ст. формується таке явище як постмодернізм, витоки якого пов'язані з ідеями С.Кірк'єгора, Ф.Ніцше, Ф. де Сосюра, З.Фрейда в філософії, Ш.Бодлера в мистецтві... Постмодернізм виникає спочатку в художній культурі США, Франції і поширюється на філософію, політику, науку, релігію...

Поняття постмодернізм не має однозначного визначення, воно використовується як для характеристики сучасного періоду культури (“постсучасність”), так і напрямку в сучасній філософії, що виявляється в критиці класичного раціоналізму і традиційних проблем метафізики.

Якщо культура “модерну” кожної епохи озиралась на античність, інколи і критикувала її, але ніколи з нею не поривала, не поривала з традицією. Постмодернізм протиставив себе історії і традиції, порвав з нею, відмовився від порівняння з минулим, висуває принцип “нового”, “нового” як такого, “нового” самого по собі. Негативне, навіть агресивне відношення до традиції, класики – норма культури постмодернізму.

Постмодернізм відмовився від “законодавчого” розуму, який направлений на пошук наукової істини, замінює його інтерпретативним розумом. Згідно якого один і той самий текст може бути по-різному тлумачитись, а критерій істинного тлумачення відсутній.

До специфічних особливостей постмодерністського дискурсу відносять:

- Відмова від категорій істина, причинність, сутність, мета означає відмову від категоріально-понятійної ієрархії, що характеризує науково-дослідницький і літературний текст в модерні.
- Поняттям “метафізика”, “трансцендентне”, які мали суттєве значення в дискурсі модерну, постмодернізм протиставляє “іронію”, “імманентне”.
- Якщо модерн намагався досягти “визначеності” (наука, філософія), то постмодерн робить поняття “невизначеність” одним із центральних.
- Постмодернізм орієнтується не на створення, творчість, синтез, а на “деконструкцію”, “деструкцію” попередніх структур інтелектуальної практики.

Представниками філософії постмодернізму є: Р.Барт, Ж.Бодрійяр, Ж.Дерріда, Ж.Делез, Ж.Лакан, Ж.-Ф.Ліотар, Р.Рорті, М.Фуко...

Так, Дерріда рішуче пориває з філософською традицією. В його працях синтезуються найрізноманітніші тексти – філософські, літературні, лінгвістичні, соціологічні, психологічні. Тексти, що виникають при цьому, є чимось середнім між теорією і вимислом, філософією і літературою, лінгвістикою і риторикою. Дерріда ставить питання про вичерпність ресурсів розуму в тих формах, у яких вони використовувались провідними напрямками класичної і сучасної філософії. Головними об’єктами критичного аналізу в нього стають тексти західно-європейської метафізики. Умови подолання метафізики Дерріда вбачає в деконструкції особливої стратегії відносно тексту, щр включає в себе одночасно і його деструкцію, і його реконструкцію. Розпочавши деконструкцію філософії, Дерріда піддає критиці перш за все самі її основи, підвалини. Він визначає нинішню філософію як метафізику свідомості, суб’єктивності й гуманізму. Головною її вадою, на його думку, є догматизм. У своїй деконструкції традиційної філософії Дерріда звертається до психоаналізу З.Фрейда, виявляючи цікавість до несвідомого. Але на відміну від класичного психоаналізу несвідоме у Дерріда – це явище, що не має якогось певного місця, воно одночасно перебуває скрізь і ніде. Несвідоме постійно втручається в діяльністьсвідомого, викликаючи в ній свою грою сум’яття і безладдя.

Неоднозначно сприймається концепція французького філософа і соціолога Ж.Бодрійяра. Він розробив теорію історичного розвитку способу позначення. З його точки зору, ера знаків починається разом із епохою Відродження, коли коди отримують самостійність від референтів. Ця самостійність стає повною в кінці ХХ ст. Цікавою видається його концепція соціальної історії витіснення смерті. За нею, слідом за мертвими із соціального простору послідовно усуваються дикуни, божевільні, діти, старі люди, неосвічені, бідняки, збоченці, жінки, інтелектуали. Смерть, на думку Бодрійяра, є “іншим” у системі, яка прагне своєї досконалості. Він виділяє три стадії соціальної історії витіснення смерті:

1) підробка соціального з її метафізикою буття та видимості (від Ренесансу до промислової революції);

2) виробництво соціального з його діалектикою енергії (праці) і законів природи (промислова епоха);

3) симуляція соціального з її кібернетикою невизначеності і коду. На цій останній стадії, вважає Бодрійяр, стає можливим підлив системи.

Концепція постмодернізму була зустрінена неоднозначно у філософському і науковому світі. Багато хто оцінює її позитивно, проте є також і немало опонентів. Цим вона і викликає до себе особливу цікавість.

Тема 7 Розвиток філософської думки в Україні

План

7.1. Українська філософія (загальна характеристика)

7.2. Філософія дохристиянського періоду та Київської Русі

7.3. Філософія України XIV-XVII ст.

7.4. Українська філософія XVIII -XX ст.

7.1. Українська філософія (загальна характеристика)

Становлення української філософії пов'язане з українською міфологією та українською ментальністю, основними рисами якої є: антеїзм (любов до землі, архетип лагідної неньки-землі); індивідуалізм, пов'язаний з ідеєю рівності, повагою індивіда; волелюбність, неприйняття деспотизму, абсолютної монархії; екзистенціальність, переживання сьогоденного буття, життєлюбність; кордоцентризм (серце як символ центру відчужень, мислення і духовності людини).

З останнього постулату витікає і призначення людини як “малого мікрокосму”, тому що в серці чи у “безодні” сховане те, що є у світі, тому що “мікрокосм” – аналог світу великого – макрокосму (Ставроцький, Сковорода, Гоголь, Юркевич).

Ці риси вже явно виражені у філософії Київської Русі, у працях митрополита Іларіона (кінець X – бл. 1054) – ідеолога християнства (“Слово про закон і благодать”); К.Туровського “Слово до розслабленого”, у “Повчанні” Володимира Мономаха та ін.

У XIV-XVI ст. філософська думка виражається у агіографічній (“агіос” - святий) літературі (“Києво-печерський патерик”; “Четьї”) та працях полемістів – Г.Смотрицького, С.Зизанія, К.Ставроцького, І. Вишенського. Цій літературі властиві екзистенціальна орієнтація на внутрішнє, духовне життя, ідеї українського неоплатонізму, ісіхізму (“ісіхія” - спокій) та ареопагетизму.

Важливий вплив на розвиток духовного життя зробила Києво-Могилянська академія, ректором якої був філософ Феофан Прокопович (1681-

1736). Він розробляв проблеми пантеїстичної деїстичної онтології, раціоналістичної гносеології просвітницького абсолютизму. Засновником української класичної філософії є видатний мислитель і просвітитель Григорій Савович Сковорода (1722-1794), якого називали “українським Сократом”. Він виказує ідеї: а) про три світи та дві натури, у якій ведуча роль належить світові біблійних символів; б) ідея самопізнання смислу життя людини (споріднена праця); в) про щастя; г) про щирість та ін.

Памфіл Данилович Юркевич (1827-1874) – увійшов в історію філософської думки як гуманіст і автор “філософії серця. Твори Юркевича були за свого часу малодоступні і в цілому його вплив на розвиток філософської думки ХІХ ст. був опосередкований через В.С.Соловйова, який вважав Юркевича своїм вчителем.

Олександр Опанасович Потебня (1835-1891) розвивав ідеї філософії “мови”. Головний науковий інтерес Потебні був у сфері вивчення співвідношення мови та мислення. На його думку “мова є засіб не виражати думку, а створювати її” слово, таким чином єдність виразного звуку, внутрішньої форми слова та абстрактного значення (прояву мислення). Використовуючи філософсько-лінгвістичний підхід, Потебня побачив у міфі, фольклорі, літературі різноманітні знаково-символічні системи, похідні по відношенню до мови. Тим самим Потебня став творцем або стояв у витоків народження історичної діалектології, семіотики, соціолінгвістики, етнопсихології. Значний внесок у розвиток української філософської думки внесли представники Кирило-Мефодіївського братства; Драгоманов, Донців, Липинський, Грушевський, Чижевський та ін.

7.2. Філософія дохристиянського періоду та Київської Русі

Світоглядно-філософські начала українського народу сягають значно глибинніших шарів вітчизняної культури, її дохристиянської доби. У світлі аргументів на користь існування сарматських, скіфських, кіммерійських, арійських, трипільських та інших часів на території України з їх самобутньою культурою і тісними зв'язками із найвідомішими осередками Ойкумени - Греції, Індії - важко чи взагалі неможливо встановити факт появи філософського духу тільки на етапі існування Київської Русі.

Філософські надбання дохристиянських часів не є випадковими. Особливо якщо взяти до уваги тісні зв'язки тогочасної праукраїнської людності з основоположниками європейської філософії - еллінами, які, починаючи із VII ст. до н. е., упродовж одного-двох століть не лише заснували на Чорномор'ї десятки міст-держав (Синоп, Трапезунд, Ольвія, Аполонія, Пантикапей, Халкедон, Гераклея, Херсонес), не лише створювали у різних куточках краю торговельні факторії (контори, філії), а й поширювали свою релігію та свою культуру. Пантеон (сукупність богів) еллінів та їх релігія помітно вплинули на корінне населення. За словами Геродота, храми Діоніса, Артеміді були на нашій території, значно віддаленій від моря. Культ Гомера тримався в

Чорномор'ї довше, ніж у корінній Греції, а серед козацької еліти довго зберігався культ пам'яті Александра Македонського. Еллінські духовні джерела легко змішувалися з місцевими, не порушуючи гармонії в духовності місцевої людності. Дотепер збереглися сліди еллінів у мові, обрядах і, звичайно, філософії. Це яскраво засвідчує творчість знаменитого мудреця Анахарсиса Скіфського (638-559 р. до н. е.), чиї філософські надбання належать до культурної спадщини українства, знаного не лише у Скіфії, а й в еллінській духовній культурі. Елліни навіть вважали його одним із легендарних «семи мудреців» (поряд із Солоном, Фалесом, Біантом).

Могутнім підґрунтям духовної культури українського народу, золотим віком гармонії у світосприйманні наших пращурів була язичеська минувшина, яку яскраво репрезентує геніальна пам'ятка - загадкова «Велесова книга» - літературний твір VIII-IX ст., що дійшов до нашого часу в копії XVI-XVII ст. Створена на матеріалі V-X ст., «Велесова книга» є живим свідченням язичеських уявлень праукраїнців, втілених у багатоманітних формах фольклору, системним виявом їх світосприймання і світорозуміння, прологом фіксованої історіософії українського народу. Визначальними реаліями тогочасного мислення були природа, закони Всесвіту і звичаєве право (Явь, Навь і Правь).

У Київській Русі виникнення філософії відбувалось у процесі розв'язання суперечностей між слов'янським міфологічним світоглядом та християнством.- Київська Русь - перша східнослов'янська держава, яка розвитком своєї культури продемонструвала приклад закономірного переходу від міфологічного до релігійного і від релігійного до філософського рівня світогляду.

Цей перехід прискорився з впровадженням на Русі у 988 році християнства, яке було підготовлене розвитком її культури. Така готовність виявилась насамперед в тому, що світоглядна культура Русі акцентувала увагу на таких важливих проблемах, як протистояння духу і природи, душі і тіла, духовного і тілесного, Бога і Диявола та інших. При цьому в центр названої піраміди проблем ставиться людина в етико-моральному світлі її почуття і розуміння.

Отже, філософська думка України розвивається як етико-моральне вирішення цілої низки світоглядних проблем, як філософський дух морального спрямування. Це спрямування було співзвучне християнській культурі, тому справедливим є твердження про те, що філософія доби Київської Русі мала християнський характер. Розвиток філософської думки у Київській Русі в межах християнського віровчення яскраво демонструють літописи та твори церковно-богословського характеру: проповіді, повчання та ін.

На початку XII ст. з'явилася "Повість временних літ", автором якої за традицією вважають ченця Печорського монастиря Нестора "Повість временних літ" постає не тільки як літературний твір, а й як одна із пам'яток філософської думки. Вже тут ми можемо знайти терміни "філософ" та "філософствувати" (мається на увазі "промова філософа" перед князем Володимиром).

Філософське звучання мають "Слово про закон і благодать" (автор митрополит Іларіон), "Послання" (автор Климент Смолятич), "Златоуст" (автор Кирило Туровський) та інші твори.

"Слово о полку Ігоревім" є не тільки видатною пам'яткою літератури Київської Русі, а й джерелом своєрідної філософської культури, культури мислення.

7.3. Філософія України XIV-XVII ст.

В XIV-XV ст. в Україні поширюються відома вже з княжої доби так звана агіографічна література (від гр. «агіос» - святий) – «життя святих».

Центральний герой «житія» - святий, який бореться з дияволом, що спокушає його. В агіографічній літературі знаходить свій вияв одна з провідних рис української світоглядної ментальності - зорієнтованість на внутрішнє, духовне життя людини. Ця риса виразно проявляється й у надзвичайно поширених в Україні XIV-XVI ст. ідеях неоплатонізму, представлених вченням ісихізму (від гр. «ісихія» - спокій, німотність) та ареопагітизму (твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта були перекладені на давньоукраїнську мову ще в 1371 році афонським ченцем Ісайєю). В основі ісихазму лежить ідея безпосереднього єднання людини з Богом, що досягається самозаглибленням людини у свій внутрішній світ, наслідком чого є стан «просвітлення». Він досягається «очищенням» розуму від будь-яких раціональних понять.

Іван Вишенський (1550-1620). Представник полемізму. В центрі його уваги - людина, але людина «духовна», оскільки лише в душі можливе безпосереднє спілкування людини з Богом. Проте таке спілкування неможливе як раціоналістичне осягнення божественного буття розумом (розум здатний схопити лише негативні визначення Бога - те, чим Бог не є). Справжня визначеність Бога охоплюється лише містичним, ірраціональним осягненням душі. Проте І.Вишенський не абсолютно заперечує пізнавальну здатність розуму, що, як і раціональне, виконує в пізнанні функції нижчого ступеня наближення до божественної істини. Якщо розум не виявляє претензій на роль єдиного засобу пізнання, то може бути натхненним «євангельським розумом», щоб стати «підготовчим щаблем» на шляху до істини.

До гуманістів України можна віднести Юрія Катермак-Дрогобича, Павла Русина з Кросна, Лукаша з Нового Міста, Станіслава Оріховського Роксолана, Туробінського-Рутенця Івана, Григорія Чуй Русина, Тичинського-Рутенця Юрія.

Цікавою є теорія держави Станіслава Оріховського. Держава, на погляд С.Оріховського, виникає в результаті суспільного договору, що укладають між собою люди через вроджене їхнє прагнення до взаємної допомоги і схильності людей одне до одного, «яка нас немовби клеїть, сполучає і ніби вузлом в'яже». А тому, підкреслює С.Оріховський, спираючись на вислів Цицерона, найвищим покликанням держави є забезпечення щастя народу. Центральним же припущенням, згідно з яким має будувати своє життя громадянин,

проголошується принцип спільного блага, основними ідеями якого є патріотизм, служіння державі, ідеї суспільної активності, що ґрунтуються на підпорядкуванні приватного інтересу спільному благу. Справедливою є держава, вважає С.Оріховський, що забезпечує життя громадян згідно з їхніми природними правами. Такими є, насамперед, право на власність, свобода совісті, слова, право жити відповідно до вказівок власного розуму. Закон природи один, і він є мірою свободи людини, прав та обов'язків її. Розглядаючи питання про найкращу форму державного правління С. Оріховський віддає перевагу становій монархії, де влада короля обмежується законом. Таким, принаймні, на його переконання, має бути ідеальний устрій Речі Посполитої. У суспільстві С. Оріховський виокремлює шість станів, що розподіляються на дві групи. До першої групи «громадян» входить три стани: ксьондзи, король і шляхта, які й повинні керувати державою. Другу групу «корисних» слуг становлять купці, ремісники, селяни. Кожний стан виконує свою функцію в державі: селяни - годують, ремісники - одягають, купці - збагачують, шляхта - боронить, король - править, ксьондзи - повчають.

Значну просвітницьку роль відіграли братства і створенні ними освітні заклади. Перше братство у Львові в 1449 році, а потім і в інших містах і селах України. Братства об'єднували ремісників, селян, запорізьких козаків, купців і навіть українських магнатів. Братства створювалися для боротьби проти польської шляхти та уніатів, а також проти необмеженої влади церковних феодалів.

У своїй боротьбі братства широко використовували школи, друкарні. Особливу увагу вони приділяли створенню шкіл, серед яких найвідомішими були: Львівська (1586), Віленська (1592), Мінська (1592), Дубнівська (1604), Замостівська (1606), Брестська (1615), Київська (1615), Луцька (1624), Полоцька, Могилівська, Кам'янець - Подільська, Вінницька та інші. Вищі вчителі братських шкіл були авторами підручників, наприклад, Лаврентій Зизаній написав "Граматику словянського язика" (1596), Мелетій Смотрицький - "Граматику словенскую" (1613).

Діяльність братства мала такі напрямки: охорона благочестя та порядку, благоустрій братства і боротьба за національну самостійність, охорона православ'я.

Історія Києво-Могилянської академії - першого вищого навчального закладу в Україні - починається з відкриття у 1615 р. Київської братської школи. У 1632 р. з ініціативи київського митрополита Петра Могили її після об'єднання з Лаврською школою було реорганізовано у Києво-Могилянський колегіум. Згідно з Гадяцькою угодою між Україною та Польщею 1658 р. колегіум отримав статус академії, що у 1670 р. був підтверджений польським королем Корибутом Вишневецьким, а в 1701 р. - російським царем Петром I. Проіснувала Києво-Могилянська академія до 1817 р.

7.4. Українська філософія XVIII-XX ст.

Сковорода Г.С. (1722-1794) видатний мислитель, вважається засновником української класичної філософії Барокова спрямованість сковородівської думки виявляється насамперед у принципово нераціоналістському тлумаченні розумової діяльності людини – навіть термінологічно Г.С. Сковорода уникав слова “розум”, лише подекуди вживав іронічний вислів «повзучий розум». Натомість спостерігаємо вживання терміну «душа», «думка», «дух» тощо. Вони найтісніше пов’язані у нього з серцем, органічно прожиті кордоцентризмом, чи кордоцентричним змістом, що також є істотним виявом бароковості мислення. Типово бароковим феноменом виступає у Г.С. Сковороди вже саме пізнання, що тлумачиться в дусі Еклезіастової тези: “Бо при могутності мудрості множитья і клопіт, хто ж пізнання побільшує, той побільшує й буття!” (Екл.1.18.). “Чисте серце, - читаємо у Г.С.Сковороди, - є Дух Святий, дух відання, дух благочестя, дух премудрості, дух поради, дух нетлінної слави і камінь віри». «Глибоке серце – людина є... а що ж є серце, коли не душа ? Що є душа, коли не бездонна думок безодня? Що є думка, коли не корінь, сім’я і зерно всієї нашої плоті, крові, шкіри та іншої зовнішності?»

Отже, серце є не просто дух, безодня думок, а й людина (істинна людина). Йдеться про інтерпретацію людини не як «мисленої» істоти (гносеологічного суб’єкта), а як специфічного роду духовно-сердечного буття, екзистенції (онтологічного суб’єкта). «Філософія, або любов до мудрості, спрямовує все коло справ своїх на той кінець, щоб дати життя нашому духові, благородство серцю, світлість думкам, як голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, блаженне, веселе. Оце і є філософія».

Реальність, за Сковородою, не є моністично-унітарним (ідеальним чи матеріальним) буттям. Вона є гармонійною взаємодією трьох світів: макрокосму, мікрокосму й символічного світу: «Перший є всезагальний і світ населений, де живе все народжене. Цей, складений із незліченних світ-світів, і є великий світ...

Інші два часткові й малі світи. Перший – мікрокосм, тобто світик, малий світ або людина. Другий світ символічний, тобто Біблія. (Див. Г.С. Сковорода. Твори в 2-х томах. Т.1 - С.142). Кожний з трьох світів складається з двох «натур», двох своєрідних підпорядкованих світів – «світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий і зруйнований. Цей – риза, той – тіло, цей – тінь, а той - дерево, цей - речовина, а той – образ, тобто основа, що містить речовинну грязь, як малюнок має свою фарбу». (Г.С.Сковорода. Твори в 2-х томах. Т.1. – С.116). Макрокосм у своїй «видимій» іпостасі бачиться ним, як природний світ відчутних речей і явищ, як матерія, про те насправді є «видимістю», «місцем», «нікчемністю», «тінню» справжньої, але невидимої його натури - Бога. Більш детально див. рекомендовану літературу.

Принцип самопізнання. Вираз «пізнай самого себе», як відомо, був написаний ще над входом до храму Аполлона у Дельфах. Здійснення його Сократ вважав умовою доброчинності. Але за всієї співзвучності сократівського принципу із закликом до самопізнання, що визначає спрямування всієї філософії Г.С.Сковороди, між ними існує істотна відмінність. Важливо згадати, що для Сократа самопізнання – насамперед акт інтелектуальний, який приводить до знання та розуміння. Сенс доброчесного життя полягає у перетворенні навколишнього світу відповідно до істини, одержаної саме під час пізнання. Г.С.Сковорода, спираючись на традиції східнохристиянської філософії, розуміє акт самопізнання не як гносеологічний, а онтологічний процес реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення у себе. І результатом цього процесу постає не зміна навколишнього світу, а «переображення» людини, обоження її. У самопізнанні, з погляду Г.С.Сковороди, полягає сенс людського життя. В його процесі людина розкриває саму себе, повертається до глибинних основ свого існування.

Сродна праця. Спираючись на ідею Епіктета про залежність долі людини від її природних нахилів, уподібнюючи життя з театром, а людину з актором, необхідною передумовою на шляху до щастя. Г.С.Сковорода вбачає у пізнанні людиною тієї ролі, яку невидима натура – Бог, (що є режиссером людської драми), призначив людині для виконання. Успіх залежить не від розмірів ролі, а від відповідності її внутрішнім здібностям актора, що дає можливість якнайкраще виконати її. Гармонія людського буття залежить від додержанного кожним принципу «сродної» праці. «Скільки посад, - пояснює Г.С. Сковорода, - стільки сродностей. Ці відміни до різних посад божественні побудники позначилися в них різними різними людей іменами, своїми «сродностями» прославившихся. Однак всі ці дарування настільки відмінні один і той же дух святий діє».

Принцип «сродності», отже, є принципом відповідності тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття. «Закон сродності» не знає винятків. У кожної людини є нахил до «сродної» собі справи. Ця «сродність» і є виявом в людині вічного, «іскри Божої». Він говорить про «сродність до хліборобства», «сродність до військової справи», «сродність до богослов'я» тощо.

Коли ж людина поєднує своє уявлення про сенс життя із задоволенням «сліпої натури», вона потрапляє у рабство до неї. Цей згубний шлях визначається прагненням людини оволодіти тим, що їй природа не дала. Жадоба багатства, влади, слави всупереч «сродності» своїй не сприяє досягненню людиною щастя. Вона, зрештою, призводить її у полон згубних пристрастей, породжуючи несумісні із щастям страх, нудьгу, сум, муки сумління. Нехтування вимогами розумної натури, з погляду Г.С.Сковороди, перетворює «правління в мучительство, судейство – в хіщення, воїнство – в грабленіє, а науки – в орудіє злоби».

Натомість «сродна» праця, що відповідає визначенням Богом нахилам людини, є не лише можливою, а й легко здійсненою. Згода з природою дарує

людині веселість духу, розвагу, насолоду, самовдоволення і той душевний спокій, який приносить людині насолоду не своїми наслідками, а самим процесом її.

Головним принципом розрізнення життя відповідно до принципу «сродності» чи всупереч йому, вважав Г.С.Сковорода, є ступінь доступності потреб, на задоволення яких спрямовує свої зусилля людина. Ось чому поняття «потрібне» і «непотрібне» у філософії Г.С.Сковороди зіставляються з парою понять «легке – важке». З концепцією «сродності» пов'язано і принцип «нерівної рівності» як ідеалу міжлюдського спілкування, який Г.С.Сковорода, полемізуючи із французькою просвітою, протиставляв принципіві «рівна рівність, яку глупець в мір ввести всеу покушається».

Кирило-Мефодіївське товариство (М.І. Костомаров, П.Куліш, О.Потебня). М.І. Костомаров аналізує національні характери, виділяє концепцію нації, розробляє структуру концепції та етнічної ідентичності. В багатьох моментах виходить на теорію Альфреда Адлера про меншовартість, Абрахама Маслоу про самоактуалізацію, розробляє проблеми агресії, деструктивності та активатори деструктивності.

П. Куліш дотримується погляду на двояку сутність людини й світу: наявність внутрішнього, сутнісного начала і зовнішнього, яке протистоїть йому. Людина уявляється як осереддя постійної боротьби, що веде між собою «людина внутрішня», «глибинна й душевна» і «зовнішнє», поверхове в людині. В «глибокому колодязі» душі людської приховано начало, що визначає сутність її. Через призму внутрішнього і зовнішнього розробляється національна ідея, роль мови, хуторянство і городянство. (Детальніше див. рекомендовану літературу).

О. Потебня розвивав теорію В.Гумбольдта. Мова для нього є процесом постійного тривання творчого зусилля духу (і в цьому плані вона ніколи не завершується, не «застиває» як готовий результат). Слово є «місцем збігу» думок того, хто говорить і того, до кого мова звернена, тобто «розуміння» реалізується в слові. Одним із центральних пунктів концепції О.Потебні є дослідження мовних категорій («мова», «мовлення», «слово», «думка») в контексті таких соціокультурних категорій як «народ», «нація», «націоналізм».

М.П. Драгоманов визнає детермінізм єдино надійним способом наукового пояснення явищ. Вищою цінністю є людина, а вищим критерієм є ідея справедливості, яку може досягти вільна особистість. В історіософії М.П.Драгоманова дотримується ідеї поступу. Історичний прогрес «розподіляється між окремими народами». В політичній сфері відстоює ліберальні та прудонівські ідеї «безначальності».

П. Юркевич (1827-1874) - був професійним філософом, увійшов в історію філософської думки як гуманіст і автор “філософії серця”. Сутність творчості та гуманізму Юркевича знайшли відображення в його основній ідеї: “Людина починає свій моральний розвиток з рухів серця, яке всюди хотіло б

зустрічати істоти, що радіють, зігрівають один одного теплом любові, пов'язані дружбою та взаємним співчуттям. Тільки у цій формі здійсненого всезагального щастя світ уявляється йому як щось достойне існувати". ("З науки про людський дух", 1860). "Філософія серця" визнає домінантним у психічному житті людини не факти свідомості, не логічне мислення, а психічні переживання, які ґрунтуються на явищах сфери "серця" та визначають верхню кулю нашої психіки, тобто розум. Цікава і актуальна думка Юркевича про те, що філософія як цілісне світобачення є справою всього людства, а не окремої людини ("Ідея", 1859).

Дослідники його творчості відзначають вплив вчення С. К'єркегора. П.Юркевич виступив «завершувачем» розробки філософської «концепції серця». Вихідним моментом вчення мислителя є зв'язок серця з Богом. Саме серце є осередком віри, центром життя особи. Провідне значення Юркевич надає внутрішній людині — невидимій людській сутності. У своїх працях мислитель розтлумачує шляхи пізнання Бога, досягнення Царства Божого на землі. Особливого значення набуває філософська думка, розкрита у творах художньої літератури. Екзистенційне філософствування виступає тут як один з напрямків інтеграції літературно-художнього та філософського мислення.

Загальною особливістю екзистенційного філософствування Т.Г. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка є те, що всі болючі проблеми вибору в «межових» ситуаціях - життя і смерті, волі і рабства, любові й ненависті - вони пов'язують з національним питанням.

І. Франко. Його екзистенційно-філософська спадщина представлена, зокрема, поемами: «Мойсей», «Іван Вишенський», «Страшний суд», поезіями; «Притча про життя», «Мама природа», де засвідчується перемога віри над знанням. Будучи спочатку апологетом розуму, шукаючи з його допомогою відповіді на «загадки» життя, поет і письменник приходить до висновку про його цілковиту поразку. Аналізуючи кризові, межові ситуації й українській історії кінця XIX - початку XX ст. - соціальне розшарування, поширення марксизму, раціоналізму, Франко приходить до змалювання трагізму покоління і доби «розуму без віри і культу матерії».

І. Франко актуалізував завдання загальнокультурного розвитку українського народу, пробудження його національної самосвідомості, що неможливо «без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції», «без популярного і вищого письменства», «без преси, яка б могла ясно держати і систематично боронити стяг національності». А все разом потребує національної мови, «без якої виховання народу не може зробити бажаного поступу», координуючої і спрямовуючої сили провідної верстви суспільства - національної інтелігенції, перед якою Франко ставить конкретне завдання: «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя» і водночас здатний на «присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може встоятися».

Фундатори національної ідеї, прибічники радикальної форми націоналізму - так званого інтегрального націоналізму, в основі якого ідея формування нового типу українця, беззастережно відданого нації та справі незалежної державності. їх шлях до національної мети — шлях свідомого українства, для якого Україна - не засіб, а мета, самодостатня цінність, яка мусить забезпечити на своєму ґрунті реалізацію всіх, зокрема й найвищих духовних потреб. Яскравими носіями цієї орієнтації були **Іван Нечуй-Левицький** (1838-1918), **Борис Грінченко** (1863—1910), **Микола Міхновський** (1873- 1924), **Юрій Липа** (1900-1944), **Дмитро Донцов** (1883—1973).

Для **Д. Донцова** націоналізм - це внутрішньо, органічно притаманне народові прагнення зберегти свою неповторну індивідуальність та духовність, тобто захистити й утвердити свою самобутність, своє особне українське «Я». Це - світоглядний, українотворний, будівничий націоналізм і аж ніяк не руйнівний. Він поклав початок новому типу української людини - «людини нового духу», що не лише «знає», «яка мета нації?», «як здобути свою мету?», але й «хоче» і здатна «довершити цей процес», реалізувати поставлену мету.

Донцов обґрунтував основні положення власної політичної філософії - інтегрального націоналізму.

В. Липинський (1882-1931) відомий український політичний діяч, бачив у суспільстві три джерела влади: силу мілітарну, економічну та інтелектуальну, яким відповідають три основні соціальні типи: «войовники» (військові), «продуценти» (багатії) та «інтелігенти», між якими можливі різні комбінації. Особливі державотворчі якості він приписував типові «войовників-продуцентів». Інтелігенція, на його думку, мало здатна для того, щоб бути носієм державної влади, оскільки позбавлена прямого контролю над засобами матеріальної (військової та господарської) сили. Натомість вона може виконати важливу і відповідальну допоміжну функцію тим, що раціонально усвідомлює і висловлює діючі в суспільстві стихійні, підсвідомі процеси.

Упродовж 30-40-х років філософське життя в радянській Україні «завмирає». Проте певний розвиток національної філософії відбувається за межами України. За кордоном створюються культурно-громадські, освітні, науково-дослідницькі центри, в тому числі у галузі філософії. Йдеться, в першу чергу, про Український Вільний Університет (Прага, 1921 р.); Українську Вільну Академію Наук (Аугсбург, 1945 р.); Український Вільний Університет та наукове товариство імені Т. Шевченка (Мюнхен); Гарвардський український дослідний інститут (70-ті роки); Інститут українських студій (Канада). Ці заклади створюють базу для досліджень у галузі розробки філософії української ідеї. Певний внесок у її розвиток зробили **Д. Донцов**, **В. Липинський**, **Д. Чижевський**, **М. Шлемкевич**.

Пошвавлення філософського життя в Радянській Україні відбувається завдяки активній діяльності талановитого філософа **П. Копніна** (1922-1971рр.). В Україну він приїжджає у 1958 р. З 1962 р. по 1968 р. стає директором

інституту філософії АН України. Наукові інтереси П. Копніна зосереджуються навколо дослідження проблем логіки, теорії пізнання, методології науки, які лягають в основу наукових пошуків створеної вченим київської школи «логіки наукового пізнання». Спираючись на апарат сучасної формальної логіки та на культурознавчий матеріал, вчені досліджують такі складові наукового пізнання як наукова проблема, науковий факт, наукова абстракція, наукова ідея, світогляд тощо.

Іншим спрямуванням, що активізується цього часу, є історико-філософські дослідження. В першу чергу, це спадщина німецької класичної філософії, здобутки зарубіжної філософії XX ст. та питання історії філософії України.

Розділ 2

Тема 1 Філософський зміст проблеми буття

План

- 1.1. **Форми життєвого існування людини:**
природний світ, соціальний світ, матеріальний світ, духовний світ
- 1.2. Проблема буття в історії філософії
- 1.3. Буття і матерія. Буття людини. Рух і його основні форми
- 1.4. Просторово-часовий континуум.
Соціальне вимірювання простору і часу.
Діалог філософських доктрин по проблемам простору-часу

1.1. Форми життєвого існування людини: **природний світ, соціальний світ, матеріальний світ,** **духовний світ**

Соціум виявляється у вигляді творчої діяльності людей у всіх сферах суспільного життя – створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи, формування нових якостей людини. Історія характеризується просторово-часовими вимірюваннями, підлягає визначеності в системі категорій прогресу, предстає як суспільно-природний процес діяльної взаємодії людини з природою, наочним світом культури, з іншими людьми.

Під природою, звичайно, розуміють несоціальне. У царство природи не включається лише те, що сутнісно виділяє з універсуму людину і суспільство. Природа є необхідною умовою матеріального життя суспільства, зокрема фізичного і духовного життя людини, джерелом ресурсів, які використовуються у виробництві, одночасно вона є і середовищем існування суспільства. Єдність суспільства і природи обумовлюється процесом матеріального виробництва.

Природа як матеріальна передумова виникнення і розвитку суспільства. Етимологічно, тобто відповідно до первісного значення слова, поняття

“природа” є похідним від слів “при роді” (тобто родовій общині), “при родах”, (тобто при народженні, адже природа породжує людину). Але це поняття і в літературі, і в буденній мові вживається неоднозначно.

У найширшому розумінні природа – це все існуюче, весь світ у багатоманітності його проявів. У цьому значенні поняття “природа” охоплює все сутнє, весь Всесвіт, воно близьке до поняття “матерія”. Природа не має ні початку, ні кінця, безкінечна у просторі і часі, перебуває в безперервному русі, змінах. Про це говорив І.Кант, підкреслюючи, що природа у загальному розумінні слова є існування речей, підпорядкованих законами. У цьому сенсі природа включає в себе і суспільство.

В іншому розумінні природа – це об’єкт науки, точніше – сукупність об’єкт “наук про природу”, природознавства.

Але найбільш вживаним є розуміння природи як сукупності об’єктивних умов існування людства, оточуючого його середовища, як частини матеріального світу, що певною мірою протистоїть суспільству. Саме у цьому розумінні поняття “природа” вживається для характеристики її місця і ролі в системі відношень людини і суспільства до об’єктивної дійсності, розуміння якої протягом розвитку людства історичного змінювалося.

Таким чином, поняття “природа”, “природне середовище” мають важливе практичне та психологічне значення, оскільки в них акцентується увага на тій частині світу, центром якої є людина і яка є сферою її проживання, об’єктом вивчення та перетворення. У цьому аспекті природа як складова частина світової цілісності становить основу буття людини та суспільства, предмет людської діяльності, середовище людського існування.

Протилежне поняттю “природа” – поняття “культура”. Не розглядаючи останнє детально (про це йтиме мова в одному з наступних розділів), лише констатуємо, що культура – це освоєне, перетворене людиною, природа ж – те, що протистоїть людині, існує за своїми власними, не залежними від людини законами. Культура, таким, чином, є природою, що перетворена людиною. Діяльність людини тому можна розглядати як перетворення природного, натурального в культурне, штучне. Саме у цьому перетворенні природи знаходить прояв сутність людського існування в світі.

Людина у своїй діяльності протиставлена природі, але водночас вона є частиною і породженням великої “матері-природи”. Природа ж пов’язана сама з собою, оскільки людина є її частиною. Тому культурній історії людства передувала природна передісторія, в процесі якої склалися природні передумови суспільного життя.

Але природа для людини – не лише умова її існування, не тільки сфера її перетворюючої діяльності. На цих засадах виникають і розвиваються й інші форми відносин людини з природою, зокрема, крім практичного, пізнавального відношення, яке реалізується у формі передусім природничих наук, оціночне ставлення до природи, яке має відображення у поняттях блага, краси, добра тощо. У сучасному світі людина вперше за свою історію змушена також брати

на себе відповідальність за збереження тієї частини природи, яка включена до сфери розвитку продуктивних сил суспільства і стає дедалі ширшою.

Таким чином, людина, суспільство та культура водночас і протистоять природі, і органічно в неї входять. Така суперечність породжує різне розуміння взаємовідносин людини і природи, про що йтиме мова далі.

Найзагальніше уявлення про взаємодію людини і природи дає нам поняття “навколишнє середовище”, або сучасне – “довкілля”. Це середовище звичайно поділяють на природне і штучне навколишнє середовище або на так звану першу, неолюднену природу, яка існує незалежно від людини та її діяльності, і ще не стала предметом практичного перетворення і є потенційним об’єктом пізнання та освоєння (інколи її називають “натуральною природою”), і другу, тобто природу, як вже охоплена практичною діяльністю людини, є її результатом, тобто середовищем культури.

До природного середовища належать гео- та біосфера, тобто ті матеріальні системи, які виникли поза і незалежно від людини, але стали або ж можуть стати об’єктом її діяльності. З початком освоєння космосу такими об’єктами можна вважати і певну частину Сонячної системи, так званий ближній космос. Отже, природне середовище не обмежується лише географічним середовищем. Поняття “географічне середовище” було введено у географію та соціальну філософію французьким вченим Ж.Реклю (1830 – 1905) та російським природознавцем Л.І.Мечніковим (1838 – 1888), братом видатного фізіолога, і до початку космічної ери воно більш-менш адекватно відображало сутність проблеми. Що ж до сьогодення, то можна вважати географічним середовищем лише ту частину природи, з якою суспільство безпосередньо контактує на певному історичному етапі; воно охоплює лише поверхню Землі, становить надзвичайно важливу, але не єдину підсистему природного середовища існування людини, про що йшла мова в одному із попередніх розділів цього посібника.

Штучне середовище охоплює матеріальні та соціальні умови життєдіяльності людини, об’єкти естетичного і морального становлення людини до природи. Це матеріальні речі, створені людиною, які не існують у природі; рослини, тварини, виведені людиною завдяки природному добору чи генній інженерії; суспільні відносини, пов’язані з соціальною формою руху матерії і здійснювані через свідому діяльність людей, а також духовні, моральні, естетичні цінності тощо. Штучне середовище неминуче постійно наступає на природне, поглинаючи його. Це призводить до суперечностей, більш того, на думку багатьох сучасних вчених, до боротьби “двох світів” – природного й штучного.

На сьогодні людство створило штучне середовище свого існування, яке в десятки й сотні разів продуктивніше за природне середовище. До цього слід додати також техногенний вплив людини, який призводить до змін геологічних структур, створення штучних водойм, змін атмосфери і навіть свічення Землі, тобто зміни її випромінювання під впливом штучних енергетичних процесів.

Водночас природне середовище є не лише матеріальними умовами життєдіяльності людини і вихідним об'єктом виробництва, а й об'єктом певного естетичного й морального відношення. Тому ставлення людини до природи не визначається лише утилітарними, меркантильними інтересами, воно охоплює також і розуміння глибин людської душі.

Біосфера та ноосфера. Поняття “біосфера” вперше вжито австрійським геологом Е.Зюссом ще в 1875 р. Але глибокого наукового змісту це поняття набуває вже в минулому ХХ ст., після видання праці видатного українського природознавця В.І.Вернадського (1863 – 1945) “Біосфера”.

Біосфера (від. грец. біос – життя і сфейрос – сфера) – це цілісна земна оболонка, охоплена життям і якісно перетворена ним. Її структура та енергоінформаційні процеси визначаються минулою і сучасною діяльністю живих організмів. Вона зазнає також впливу космічних та глибинних підземних енергій. Просторово біосфера охоплює: тропосферу, тобто нижню частину атмосфери до 10-15 км; кору вивітрювання на 2-3 км вглибину від поверхні Землі та всю гідросферу до її максимальних глибин. За деякими підрахунками фахівців, жива речовина – “біомаса” – важить приблизно 2.42.10¹² тонн.

Зростаюча роль практичної діяльності людини та її вплив на природу знаменує собою початок нового етапу геологічної історії Землі, на якому людство має вибудувати свої відносини з природою на наукових засадах, а наука – пронизувати всю діяльність суспільства, у тому числі його відносини з природою. Отже, поняття біосфера у ХХ ст. еволюціонує до розуміння ноосфери.

Поняття “ноосфера” (від грец. ноос – розум і сфейрос – сфера) виникло у 20-х роках минулого століття. Воно запропоноване французькими філософами Е.Леруа та Тейяром де Шарденом, які під “сферою розуму” розуміли вираження божественного духу. Наукову концепцію ноосфери розробив В.І.Вернадський. Він розумів її як сферу взаємодії суспільства й природи, в межах якої розумна людська діяльність стає головним, визначальним чинником, тобто як сферу, перебудовану колективним розумом. Людство, озброєне науковою думкою, вважав вчений, має стати вирішальною силою, яка надалі визначатиме еволюцію нашої планети.

Сутність ноосфери коротко можна сформулювати так: якщо узгодженість процесів, які відбуваються у неживій природі, забезпечується механізмами саморегуляції, то узгодженість характеристик природного середовища і суспільства може бути здійснена розумом і волею. Тобто мова йде не про руйнівне втручання в природу, а про науково обґрунтоване збереження на Землі умов для життя і щастя людей. Визначальним фактором має бути не стихія природного розвитку, а інтелект людини.

Вчений розглядав ноосферу як майбутній стан біосфери, оскільки людство ще далеке від такого стану. В своїй останній праці “кілька слів про ноосферу” він визначив деякі загальні умови, необхідні для створення ноосфери, зокрема: людство має стати єдиним в інформаційному й економічному зв'язках; ноосфера – явище загальнопланетарне, тому людство

має прийти до цілковитої рівності рас, народів тощо; ноосфера не може бути створена до припинення війн на Землі.

Теорія ноосфери сформувалася в 20-30 роках ХХ ст., коли світ складався з трьох взаємопов'язаних елементів: природа – людина – суспільство. До них потім приєднується ще один суттєвий елемент – техніка, яка створена людиною і яка стала головним чинником змін на планеті (так звана техносфера), особливо з початком наприкінці 50-х років науково-технічної революції як велетенського стрибка у розвитку як науки, так і техніки. Це спричинило екологічну проблему – одну з найнебезпечніших з-поміж глобальних проблем людства. Почалась поступова руйнація відносин між людьми і їхнього ставлення до природи. Тому оптимізм сьогодні відійшов на задній план, його відтіснили, і не без підстав, песимістичні настрої і оцінки.

Таким чином, вчення про ноосферу з самого початку містило в собі елемент утопії, у ньому тісно переплетені ціннісні та буттєві підходи без будь-якого їх розмежування. Тому потрібно розрізняти розуміння ноосфери як утопії і як реального стану, одне не повинне заступати собою інше. І виходячи з реального стану відносин людини з природою, слушною можна вважати думку деяких сучасних вчених, у тому числі й вітчизняних, про те, що ноосфера знаменує собою початок низхідного етапу розвитку людства.

Природа як сукупність об'єктивних умов існування людства. Людина, суспільство безпосередньо пов'язані не з усією природою, а з її певною частиною – географічним середовищем, тобто з тією частиною природи (земна кора, атмосфера, вода, ґрунтовий покрив, рослинний та тваринний світ), яка залучена до виробничого процесу і використовується у матеріальному житті суспільства.

Ідея визначальної ролі природних умов у житті суспільства висувалася ще античними авторами (наприклад, Платоном), проте набула поширення лише в період становлення капіталізму.

В XVII – XVIII ст. сформувався географічний детермінізм (від латин. *детермінаре* – визначати) як напрямок соціальної філософії та соціології, який проголошував географічне середовище вирішальним чинником розвитку суспільства, історичної долі тієї чи іншої країни, того чи іншого народу. Його засновник французький мислитель Ш. Монтеск'є у своїй праці “Про дух законів” висловив глибоку на той час ідею про загальну закономірність, якій підпорядковані всі явища природи й суспільства, вважав, що характер народу, суспільно-політичний устрій країни, релігійні уявлення, становище жінки, форма сім'ї, тобто весь спосіб життя людей зумовлений передусім характером поверхні Землі, ґрунтами і особливо – кліматом. Влада клімату, вважав він, “сильніша від усіх влад”. Представник цього ж напряму був також англієць Г. Бокль (1821 – 1862), який у своїй праці “Історія цивілізації в Англії” визначив вже чотири чинники життя та долі людства: клімат, ґрунт, ландшафт, їжа.

З погляду сучасної науки у цих мислителів ми бачимо перебільшення ролі одного чи кількох чинників у житті та розвитку суспільства, хоча для свого часу їх вчення були прогресивними. Водночас безсумнівним є той факт, що

людина живе на Землі в межах її тонкої оболонки – географічного середовища. Більш того, сама людина є природною істотою, яка живе за законами природного світу. Адже людина у всіх видах діяльності, щоб вона не робила і що б не перетворювала, чинить як істота природна.

Природа є необхідною умовою функціонування та розвитку суспільства. При цьому природні умови можуть або сприяти розвитку суспільства, або ж певною мірою гальмувати його. Ця залежність була особливо відчутною в період становлення людства – за первіснообщинного ладу. Адже надто сприятливі природні умови, які давали чи дають нині людям все необхідне для життя, не потребуючи певних зусиль від людей, як і надто суворі, що зумовлюють напруження всіх її життєвих сил для підтримання лише свого фізичного існування, негативно позначилися на бутті суспільства.

Зовнішні стосовно людини природні передумови поділяються на загальні, які діють протягом всієї історії на всі покоління (космічні явища, геологічні та кліматичні чинники), та специфічні, до яких можна віднести запаси мінералів, корисних копалин, пального, природні засоби комунікації та інші, які діють у різні періоди історії людства з різною силою і справляють неоднаковий вплив на народи, що існують одночасно.

Природні умови впливають на суспільство передусім своїми процесами, явищами, силами як постійними (склад атмосфери і води, припливи і відпливи, наприклад), так і тимчасовими, поодинокими (метеорити, зміна географічних і магнітних полюсів та інші), які діють і безпосередньо, й опосередковано, тобто самі собою й за участю людей.

Водночас природні передумови забезпечують можливість довготривалого існування і розвитку суспільства потрібними йому резервами. До них можна віднести запаси корисних копалин та енергетичних ресурсів Землі, а з часом – і Космосу, ресурси води та кисню в атмосфері тощо. Іншими словами, людство нерозривно пов'язане і залежить від матеріально-енергетичних ресурсів та процесів, що відбуваються в біосфері.

Матеріально-виробнича сфера суспільства є визначальною у ньому. Вона здійснюється через людську працю. Природа є загальною умовою і предметом людської праці. Природні умови справляють вплив на розвиток продуктивних сил, їх напрям. Суттєвим є вплив природних умов на форми і темпи історичного процесу. Адже відомо, що природні цикли (добі, пори року) визначають ритм життєдіяльності людини, від них залежить продуктивність людської праці. Засухи, повені, виверження вулканів, землетруси можуть знищувати результати людської праці й гальмувати розвиток суспільства.

Сімейно-побутова сфера людської життєдіяльності має також природний характер. Відомо, що народжуваність дітей різної статі в певній статистичній пропорції природно визначена, хоча цей чинник має свої суспільні вияви. Такі соціальні інституції, як шлюб, медичні заклади також безпосередньо пов'язані з природою людини.

Природні умови багато в чому визначають побут людини. Адже і характер помешкання, і форми розселення залежать передусім від природних

умов: клімату, ландшафту тощо. Від цих умов залежить також необхідність певного одягу, різна калорійність продуктів харчування та ін.

Природні чинники відіграють значну роль і в соціальній сфері суспільства: весь світ соціальних спільнот як світ зв'язків, відносин, контактів тощо теж має відбиток природного. Розглянемо це на конкретних прикладах.

Починаючи з періоду розкладу первіснообщинного ладу, одним з первинних осередків людського суспільства є сім'я – своєрідний мікроколектив, який має виняткову соціальну стійкість. Найважливішою ж функцією сім'ї є відтворення людського роду, тому цілком зрозуміло природне начало як найважливіша основа сім'ї.

Природним процесом є також зростання народонаселення як потреба суспільства, адже без нього неможливий висхідний розвиток людства.

Проявом природних визначальних чинників є расовий поділ суспільства. Расова ж приналежність і розділяє людей (різних рас), і водночас об'єднує їх у великі групи. Він є наслідком дії природних механізмів, але не можна абстрагуватися від того, що прямо чи опосередковано расові особливості вплетені у суспільне життя – адже на цій основі виникають і расові конфлікти, і прояви своєрідної расової солідарності.

Однією з найскладніших проблем сучасного світу є проблема етнонаціональних спільнот і їх взаємозв'язок. Адже у сучасному світі відбувається своєрідний “етнічний ренесанс”. Про характер цих спільнот мова буде далі, тому обмежимося лише констатацією того незаперечного факту, що нації, як правило, розглядаються лише як соціальне (або лише духовне) явище, у тіні залишається природність національних спільнот. Але ж нації складаються з людей, які, проживаючи, діючи на одній території протягом століть, постійно спілкуються між собою. Тому в процесі багаторічної етнонаціональної еволюції формуються певні природні характеристики людей – їх фізичний вигляд, фізіологічні характеристики їх темперамент, менталітет тощо. Доречно зазначити, що одна з концепцій нації, запропонована Л.М.Гумільовим, ґрунтується на положенні, що нація має природне (біологічне) походження.

Врахування природної складової в національних спільнотах, можливо, проллє світло на особливу життєстійкість цих спільнот, високу прихильність до них людей.

Наявні певні аспекти природного і в соціально-класових поділах суспільства, хоча вони на сьогодні ще мало досліджені і не мають яскраво вираженого характеру. Можна лише констатувати певні аспекти розподілу праці між чоловіками й жінками, різну питому вагу цих груп у соціальному управлінні тощо.

1.2. Проблема буття в історії філософії

Онтологія (з грецьк. онтос – суще і логос – слово, вчення) – розділ філософії, що вивчає фундаментальні принципи буття, найбільш загальні категорії сущого. У категорії “буття” фіксується переконання людини в

існуванні навколишнього світу і самої людини, її свідомості. Конкретні речі та явища виникають і зникають, йдуть в “небуття”, а світогляд в цілому існує, зберігається. Поняття буття однопорядкове з такими поняттями як “існування”, “реальність”, а іноді вони ототожнюються. Разом з цим буття є інтегральна характеристика світу, що утверджує його цілісність через його існування, і що робить його об'єктом філософського роздуму.

Перші концепції буття, висунуті досократівською філософією, ототожнювали буття з незруйновним матеріальним і довершеним космосом. Так, елети розглядали буття як незмінне, єдине, нерухоме (Парменід); Геракліт – як таке, що безперервно змінюється, постає. Буття також протиставлялося небуттю. Вже досократики розрізняли буття “за істиною”, розуму і буття “на думку”, згідно відчуттів, розрізняли ідеальну суть і реальне існування. Трохи пізніше Демокріт висунув як буття нескінченної сукупності атомів, а Платон, на відміну від Демокріта, вважав, що дійсним буттям володіють вічні і довершені ідеї, вищою з яких є ідея Блага.

Подальший розвиток філософської думки призвів до виникнення різних інтерпретацій буття, все різноманіття яких в історії філософії можна звести до трьох основних концепцій: матеріалістичної, об'єктивно-ідеалістичної і суб'єктивно-ідеалістичної.

1. Матеріалістична концепція під буттям розуміє об'єктивну реальність, здатну впливати на органи чуття людини. Ця реальність існує зовні і незалежно від свідомості, її спосіб існування (буття) якраз і полягає в тому, що вона здатна впливати на все, включаючи свідомість (Дідро, Фейєрбах, Енгельс).
2. Об'єктивний ідеалізм розуміє буття у вигляді об'єктивно існуючої ідеї, яка є початковим пунктом, для розгортання цілої системи понять, що відображає ієрархію форм буття у всій її складності і конкретності (Гегель, неотомизм).
3. Суб'єктивно-ідеалістичне трактування буття полягає в його ототожненні з відчуттями й уявленнями суб'єкта. “Існувати (бути) – означає бути сприйманим” – стверджує Фіхте. Доки явище, предмет сприймається суб'єктом, доти вони існують (володіють буттям). Як тільки суб'єкт припиняє сприймати предмет, явища, тоді вони втрачають своє буття (припиняють існування). Дана концепція при логічному розвитку веде до соліпсизму і тому її представники часто переходять на позиції об'єктивного ідеалізму.

Подальше розгортання проблеми суцього породжує категорію субстанції. Оскільки буття є єдність суті й існування, то поняття субстанції (від латин. – те, що лежить в основі, суть) означає єдність суті й існування, тобто субстанція є гранична підстава, до якої зводяться всі кінцеві форми її прояву.

1.3. Буття і матерія. Буття людини. Рух і його основні форми

Гносеологічний аспект виражений у визначенні матерії (Ленін), яке в даний час є провідним у філософському матеріалізмі.

Матерія – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у її відчуттях і відображається нашими відчуттями, існує незалежно від них. Тут підкреслюється, що головною властивістю матерії є властивість бути об'єктивною реальністю! Іншими словами, дане визначення матерії дається через абсолютне її протиставлення свідомості.

З іншого боку (філософсько-онтологічного), матерія є субстанція, тобто субстанціальною основою світу є матерія. Вперше цю думку ще в XVIII столітті висловив Спіноза, для якого субстанція є взаємодія, що породжує все різноманіття властивостей і станів явищ.

Поняття матерії зазнало різного тлумачення в історії філософії. В ученнях старогрецьких мислителів (Фалес, Геракліт, Анаксимен) мають місце наочно-чуттєві її уявлення, бо основою світу вважалися природні стихії (вода, вогонь, повітря). Потім затвердилося речовинно-субстратне уявлення про матерію, бо вона ототожнювалася з речовиною, атомами та їх властивостями (Дідро, Гольбах, Гельвецій).

На межі XIX-XX століть у зв'язку з революцією в природознавстві і кризою субстратно-речовинного розуміння матерії формується філософсько-гносеологічне, а в кінці XX століття зароджується субстанціальний – аксіологічне уявлення про матерію.

Матерія як субстанція. філософського матеріалізму має багато властивостей: рух, простір, час, нестворюваність, незнищенність, невичерпність, системність, структура і т. д.. Матерії притаманна певна організація, складна структура та існування у вигляді конкретних матеріальних систем. Кажучи про будову матерії, можна виділити такі рівні: нежива природа, жива природа, соціальна. До структури матерії на рівні неживої природи входять: елементарні частинки, фізичний вакуум, атоми, зірки, молекули, планети, галактики, поле (гравітаційне, електромагнітне) і т.д. До структури матерії на біологічному рівні зараховують: нуклеїнові кислоти (ДНК, РНК), білки, клітки, одноклітинні, багатоклітинні організми (рослини і тварини), популяції, біоценоз, біосфера. За певних умов всередині біосфери виникає соціальний рівень матерії, який включає: особу, сім'ю, етноси, соціальні групи, цивілізацію, і т.д.

Змістовний аналіз поняття матеріал продовжується в даний час з позицій постнекласичної науки (синергетика).

Рух є зміна взагалі, і тому рух і зміна розглядаються як тотожні поняття. Уявлення про універсальність руху виникли ще в стародавній філософії Китаю, Індії, Греції. Античні мислителі (Геракліт, Демокріт, Епікур) розглядали першооснови речей як такі, що знаходяться в постійному русі і зміні. Поняття про атрибутивність руху було розроблено матеріалістами XVIII століття (Толанд, Дідро, Гольбах), проте вони обмежувалися визнанням загальності тільки механічного руху, стояли на позиціях метафізичного субстанціоналізму. Глибокі ідеї, в розумінні руху, були вироблені Лейбніцом, Гегелем, Енгельсом.

Різновидом руху, але не всякого, є розвиток, який є направленим рухом, що може бути або розпадом явища (речі) на простіші елементи і, навпаки, утворенням нового, складнішого об'єкту. Так, анісове сім'я, потрапивши в сприятливий ґрунт, може розвинути в яблуню, а студент в процесі навчання розвивається в компетентного, кваліфікованого фахівця.

Рух різноманітний і існує в різних формах. Виділяють механічну, фізичну, хімічну, біологічну, соціальну форми руху.

1) механічна форма руху (дія – протидія; притягання – відштовхування тощо);

2) фізична форма руху (наприклад, позитивна – негативна електрика, симетрія – антисиметрія);

3) хімічна форма руху (розкладання – з'єднання; асоціація – дисоціація);

4) біологічна форма руху (асиміляція – дисиміляція; спадковість – мінливість);

5) соціальна форма руху (соціальні суперечності; соціальні конфлікти, антагонізми; боротьба інтересів різних соціальних груп тощо).

Сучасна наука поглиблює наші уявлення про рух, розглядає ряд його нових форм на рівні мікро- і макросвіту.

1.4. Просторово-часовий континуум. Соціальне вимірювання простору і часу. Діалог філософських доктрин о проблемах простору-часу

Загальними формами буття, матерії, її найважливішими атрибутами є простір і час. Можна виділити дві концепції простору і часу, що історично склалися у філософії, в їх відношенні до субстанції. Перша з них субстанціальна, намічена Демокрітом і розвивається І. Ньютоном. Простір і час в ній трактувалися як самотійна суть, що існує разом з матерією і незалежно від неї. Простір і час є самотійні субстанції та їх властивості не залежать від протікаючих в них матеріальних процесах.

Другу концепцію називають реляційною і представлена вона Арістотелем, Лейбніцом і ін. За Лейбніцем, ні чистої тривалості, ні порожнечі, як самотійних субстанцій немає. Простір є лише порядок взаєморозташування тіл, а час – порядок послідовності тіл, подій, станів, що змінюють один одного.

Створена на початку ХХ століття А. Ейнштейном теорія відносності примусила відмовитися від субстанціальної концепції. Простір – форма буття матерії, що виражає протяжність складових її об'єктів, їх будову з елементів. До властивостей простору можна віднести протяжність (суть простору), однорідність та ізотропну (рівноправність всіх можливих напрямів), тривимірність. Час – форма буття матерії, що виражає тривалість явищ, що плінуть, послідовність зміни станів у процесі зміни і розвитку матеріальних систем. Час характеризується такими властивостями як тривалість (суть часу), одновимірність, однорідність, безповоротність. Теорія відносності показала, що

простір і час є сторони одного і того ж явища і тому було введено поняття просторово-часового континууму. Тобто світ, реальність є множина або континуум подій, і має чотири виміри: три з них просторові, а четверте – час, тому слід говорити про простір-час. Тому вимірювати окремо простір і час має сенс тільки стосовно макровеличин, але не мікро- і мегасвіту. Залежно від розподілу речовини і енергії змінюються характеристики просторово-часового континууму. Кожному структурному рівню матерії відповідає специфічна форма простору-часу.

У сучасній науці, як природознавстві, так і філософії, продовжуються плідні дискусії з багатьох аспектів і проблем простору-часу.

Розглянемо боротьбу двох парадигм Н. Тесла (субстанціальна концепція) та А.Ейнштейна (реляційна концепція), для якої використовувались не стільки наукові аргументи, скільки політичні та економічні засоби впливу.

Більш ста років тому був відкритий ефект резонансу, що широко використовується в радіотехніці. За допомогою цього ефекту на початку двадцятого століття Нікола Тесла створив трансформатор – генератор, що працював на частоті порядку 100 кГц, який отримував енергію з «ефіру». Потужність на виході цього трансформатора в сотні разів перевищувала потужність на вході. Потім відбуваються дуже цікаві речі: про роботи Тесла в 20-х роках ХХ століття як би забувають, але зате починає домінувати теорія відносності А. Ейнштейна, по суті, чиста софістика, заплутана і суперечлива єдина мета якої спростувати існування ефіру.

Теорія відносності А. Ейнштейна визнана офіційною наукою, але більш ста років викликає філософські і наукові суперечки. Вона нагадує прекрасний повітряний замок, що не має під собою фундаменту, і тому постійно зазнавала критики, з боку значної групи фізиків. Це Ю.Б. Молчанов, А.К. Тимирязев, К. Поппер, Б. Риман, Г. Лоренц, А.А. Майкельсон, И.Л. Физо, , М. Борн, Дж. Дж. Томсон, і ін. Теорія відносності незрозуміла багатьом, але проблема нерозуміння полягає не в нерозумінні, а у відсутності змісту. Але політичний вплив, конвенціоналізм і кон'юнктура роблять теорію відносності незаперечною. Поступово теорія відносності стала догмою, новою релігією.

Але якщо теорія відносності невірна, то, як вона могла стати загальноновизнаною? З погляду прагматизму істинно те, що корисно. І дійсно, теорія відносності дуже корисна нафтовим магнатам, якщо її розглядати як зброю вона викликає захоплення, але, на жаль, ця зброя спрямована проти нас.

Можливість використання наукової теорії як зброї на перший погляд здається дивним і диким, але якщо проаналізувати історичні факти те припущення про подібну можливість підтверджується.

Всі протиріччя в трактуванні досвіду Майкельсона, у біографії А. Ейнштейна й у його теорії відносності пояснює наступна гіпотеза: теорія відносності й трактування досвіду Майкельсона ця зброя яке створили кращі фізики Німеччини: Макс Планк, Вальтер Нернст, Генріх Рубенс, Еміль Варбург, Фриц Хабер, Вільгельм Рентгенів, Пилип Ленард, Ернст Геккель, Вільгельм Оствальд, Пауль Эрлих, Еміль Фишер які 10 липня 1913 року на

засіданні всіх відділень Королівської прусської академії наук обрали Ейнштейна її постійним дійсним членом.

Якщо звернутися до історії вивчення світлових й електромагнітних явищ, можна помітити, що з XVII в. існували дві конкуруючі наукові теорії корпускулярна й хвильова.

1879 р. Генріх Герц починає досвіди з електромагнітними коливаннями але описує їх тільки в 1887 р. Генріх Герців затверджував про неможливість використати їх для зв'язку. Як відомо, саме на основі досвідів Генріха Герца в 1895 Олександр Степанович Попов відкрив радіозв'язок. Важко переоцінити значення зв'язку для ведення воєнних дій, особливо у відсутності подібного зв'язку в супротивника. Як перешкодити супротивникові відкрити радіозв'язок? Дуже просто. Дати йому впевненість у правильності помилкової фізичної теорії.

Ейнштейн робить заяви, з якими неможливо сперечатися: «Головний цей зміст, а не математика. За допомогою математики можна довести все що завгодно». «Математика - єдино зроблений спосіб водити самого себе за ніс». «Існує разюча можливість опанувати предметом математично, не зрозумівши істоти справи». «У фізику існує всього лише кілька фундаментальних ідей, які можна виразити звичайними словами. Жоден учений не мислить формулами»

Ейнштейн надходить як софіст, свідомо порушуючи закони логіки. У теорії відносності відповідно до принципу конвенціоналізму вводиться не два постулати як це описано в будь-якому сучасному підручнику фізики, а як мінімум шість:

Принцип відносності – головний постулат теорії Ейнштейна. Його можна сформулювати так: всі процеси природи протікають однаково у всіх інерційних системах відліку (інерційною є система, щодо якої вільні або ні із чим не взаємодіючі тіла рухаються прямолінійно й рівномірно). Але, у природі не існує ні інерційних систем відліку, ні не із чим не взаємодіючих тел.

Другий постулат: Швидкість світла у вакуумі однакова для всіх інерційних систем відліку. Вона не залежить ні від швидкості джерела ні від швидкості приймача світлового сигналу. У такій формі даний постулат приголомшує. Він звучить таємниче й обкутаний ореолом чарівництва. Але його можна сформулювати ледве по іншому, не міняючи фізичний зміст:

1. Швидкість світла різна в різних середовищах.

2. Швидкість поширення хвиль у будь-якому однорідному середовищі постійна. Вона не залежить ні від швидкості джерела ні від швидкості приймача сигналу (Дивися нижче ефект Доплера)

Здавався б той же фізичний зміст, але вже немає таємничості й магічного ореола. Звучить досить буденно.

Третій постулат, що не має назви постулату але заснований на тім же принципі конвенціоналізму: відносність одночасності.

Ейнштейн стверджує, що будь-які події одночасні, якщо вони відбуваються при однаковим показаннях синхронізованих годин. Синхронізація годин виробляється за допомогою сигналу. Ейнштейн стверджує що якщо

допустити миттєве поширення сигналів, то твердження, що події у двох просторово розділених крапках А и В відбулися одночасно буде мати абсолютний сенс.

Четвертий постулат, так само заснований на конвенціоналізмі: світло розглядається не як електромагнітна хвиля, а як потік часток. Причому відбувається підміна термінів: світло називається електромагнітною хвилею, але у всіх міркуваннях Ейнштейна світло розглядається як потік часток. Звідси виникають складності з додаванням швидкостей, які зникають при використанні хвильової теорії (Ефект Доплера).

П'ятий постулат: передбачається що не може бути швидкості більшої швидкості світла у вакуумі, хоча цей факт експериментально не підтверджений а в газах і рідинах швидкість поширення вибухової хвилі може істотно перевищувати швидкість поширення звичайних хвиль. Виникає питання чому те що справедливо для рідин і газів не може бути справедливо для ефіру?

Шостий постулат: постулюється відсутність ефіру, у якому поширюються електромагнітні хвилі.

Ейнштейн постійно пояснює критикові його теорії антисемітизмом, тримається із самовпевненим видом, він антифашист і прихильник соціалізму. Його політичні погляди знаходять підтримку в політичній верхівки США й СРСР, авторитет Ейнштейна як Нобелівського лауреата (Нобелівську премію Ейнштейн одержав за відкриття М. Планка й за рекомендацією М. Планка) робить вирішальне значення на визнання теорії відносності. І із часом теорія відносності Ейнштейна стає релігією всього наукового світу. Теорія відносності Ейнштейна, викликає здивування у фізиків і філософів, але якщо її розглядати як зброю вона викликає замилювання, але, на жаль, ця зброя спрямована проти нас, і дотепер гальмує розвиток космічних технологій.

Ілюзії простору і часу. Простір і час, як відомо, існують незалежно від людини, її свідомості. Вони об'єктивні за своєю природою. Разом з тим, їх сприйняття не позбавлено і суб'єктивних моментів. Це виявляється в тому, що: а) протяжність матеріальних об'єктів відображається у людській свідомості не завжди адекватно – віддаль між цими об'єктами може складатися. Особливо це спостерігається у горах, пустелі; б) час може протікати по-різному – або швидше, або повільніше. Все залежить від суб'єктивних відчуттів людини, її захопленості, уваги, інтересу.

Автора теорії відносності – А. Ейнштейна кореспонденти якось запитали, як розуміти його утвердження про те, що час – поняття відносне, може уповільнюватися, коли відомо, що час завжди в земних умовах протікає однаково. На це запитання маестро відповів у жартівливій формі: “Одна справа, коли ви тримаєте на колінах гарну дівчину, інша, – коли ви стоїте голими п'ятами на гарячій сковороді. Час для вас буде протікати по-різному. У першому випадку час буде для вас протікати швидко. У другому – надто повільно”.

Навіть залежно від віку люди сприймають час не однаково. Американський дослідник П. Манган провів такий експеримент. Він відібрав

три групи людей різного віку: тим, кому 19 – 24 роки; 45 – 50 років; 60 – 70 років. І попросив їх, зосередившись, повідомити, коли для них пройнуть три хвилини часу. Виявилася така картина: для групи осіб 19 – 24-ти річних оцінка трьох хвилин дорівнювала 3,01 хвилини; для групи осіб 45 – 50-ти річних три хвилини дорівнювали 3,25 хвилини; для групи осіб 60 – 70-ти річних три хвилини становили 3,67 хвилини. Тобто, для літніх людей час проходить швидше, хоча об'єктивно час в земних умовах завжди протікає однаково, стабільно.

Соціальна зміна простору і часу пов'язана з історико-культурною специфікою суспільства, тим або іншим способом життя. Соціальний час характеризується як нерівномірністю протікання, так і багаторівневою структурою. У ній виділяють час генезису людини, час становлення етносів і націй, час розвитку і зміни епох і цивілізацій. Однієї із закономірностей розвитку людства від первісності до сучасності є прискорення темпів соціальних змін, прискорення ритму життя людини.

Тема 2 Свідомість

План

- 2.1. Основні проблеми феноменології
- 2.2. Виникнення і природа свідомості
- 2.3. Структура свідомості

2.1. Основні проблеми феноменології

Термін феноменологія утворено з двох понять – феномен і логос, що мають грецьке походження. Логос перекладається як вчення. Розкриття змісту поняття феномен вимагає особливої уваги. Його не можна тлумачити як «явище», а швидше співвідноситься з поняттям сутність і, водночас, протистоїть йому. Феномен – це те, що самодемонструє себе. Отже, феноменологію дослівно можна перекласти: вчення про феномени. Становлення феноменології як філософського напрямку зв'язано з творчістю Едмунда Гуссерля. Основне гасло вчення: «Назад до самих речей!» Мартін Хайдеггер пояснює його як настанову «проти усіх конструкцій, що вільно розширюють випадкові відкриття, проти спадщини лише позірно доведених понять, проти позірних питань, що часто зухвало узагальнюються в проблеми». У межах західної феноменології склалися два основних її варіанти, що протистоять один одному – вчення Едмунда Гуссерля і Мартіна Хайдеггера. Для Гуссерля фундаментальна реальність – спонтанно-сміслові життя свідомості, тому предметом феноменології є опис актів свідомості в їх ставленні до об'єктів, а сама свідомість розуміється як «чиста», тобто така, яка

є трансцендентальною, абстрагованою від людини і суспільного середовища. У Хайдеггера саме людське буття як «буття-у-світі» є невідривністю світу і людини, тому проблема свідомості відходить на другий план і мова йде не про багатоманітні феномени свідомості, а про єдиний фундаментальний феномен – людське існування. Поняття феноменології є ближчим до хайдеггерівського розуміння, тобто мова йтиме не про феноменологію як вчення про феномени чистої свідомості, а про феноменологію як онтологію свідомості.

2.2. Виникнення і природа свідомості

Тривалий час людство шукає відповідь на питання, в чому ж полягає суть феномена свідомості, яка її природа, як вона виникла і яке її призначення в світі. У історико-філософському процесі проблема свідомості має найрізноманітніші тлумачення.

Відомо, що ідеалізм вважає свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділялася надматеріальним, надприродним характером. Фактично свідомість відривалась від людини і природи, їй приписували самостійне, незалежне субстанціальне існування, і свідомість може бути зрозуміла тільки із самої себе.

Згідно з дуалізмом у світі завжди існували дві самостійні субстанції - матерія і свідомість, незалежні одна від одної. Свідомість, як і матерія, є вічною, вона не виникала і не народжувалась. Відповідно відпадала їй необхідність вирішення питання про її походження.

Значний крок у розумінні природи свідомості здійснює матеріалізм XVII-XVIII ст. Він відкидає ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, розглядає її як пізнавальний образ, як відображення світу в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії.

З'явилися вульгарно-матеріалістичні концепції, які ідеальне ототожнювали з матеріальним, думку - з нервово-фізіологічними структурами мозку (Л.Бюхнер, Я.Молешот, К.Фогхт). Є концепції механістичного тлумачення свідомості, коли вона споглядалась як всезагальна властивість, атрибут матерії (Б.Спіноза), яка тільки кількісно різниться на певних рівнях її організації (гілозоїзм).

Нова епоха в розумінні генезису свідомості була пов'язана з виникненням німецької класичної філософії, коли Гегель впритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернув увагу на різні рівні її організації, на активність і історизм.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, яке збагачується в XIX-XX ст. досягненнями нейрофізіології (частково вченнями І.М.Сеченова, І.П.Павлова, Й.Прохаска та їхніх послідовників про рефлекторну діяльність мозку) та експериментальної психології (зв'язки елементів свідомості в працях Е.Вебера, Г.Фехнера, В.Вундта, У.Джемса та ін.).

Щодо світової сучасної філософії, то її трактування "онтології суб'єктивності і свідомості" не є однозначним. Представники різних

філософських шкіл або описували свідомість в її суттєвій "чистоті" та феноменальній виразності (Е.Гуссерль, Ж.-П.Сартр), або фіксували життя свідомості на феноменально-тілесному рівні (Ф.Ніцше, М.Мерло-Понті), або виявляли детермінацію свідомості через мовні (герменевтика) та інші структури несвідомого - психоаналіз, структуралізм. Останні з названих напрямків пошуку розуміння "онтології свідомості" не були безуспішними, вони принесли нове знання про механізми свідомості, обумовлені причинними, структурними, функціональними та іншими зв'язками.

У марксистській концепції свідомість, по-перше, розглядається як функція головного мозку; по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Вона виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її чуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінується природним і соціальним середовищем.

Питання про походження і сутність свідомості пов'язується з розглядом матерії, яка здатна саморозвиватись. Останнє зумовило можливість розуміти природу свідомості як властивість високоорганізованої матерії, як вищу форму її атрибутивної властивості - відображення.

Багаторівневий характер свідомості зумовлює різні підходи до неї. Вона вивчається і описується різними науками: еволюційною теорією, медициною, кібернетикою, психологією, фізіологією, антропологією, а також певною мірою художньою літературою, мистецтвом та ін.

Для філософського аналізу проблеми плідними є узагальнення сучасної антропосоціогенетики, яка стверджує, що проблему походження свідомості потрібно розглядати в єдності з проблемою виникнення людини і суспільства.

Розглядаючи виникнення людини і її свідомості, необхідно виділити три основні чинники цього процесу: працю; спілкування у колективі, заснованому на трудовій діяльності; членороздільну мову. Можна вважати, що саме праця була тією формою пристосування до середовища, яка викликала появу нової форми відображення - свідомості. Праця сполучає у собі енергетичний обмін людини з середовищем і мовно-інформаційний обмін на рівні свідомості, логічного випереджаючого відображення дійсності.

Здійснюючи практично-перетворювальну діяльність, людина створює "другу природу", засоби і знаряддя виробництва, специфічно людське середовище існування, будує форми спілкування і соціальної організації. Іншими словами, людина створює світ відповідного докілья, культуру в цілому. Можна стверджувати, що становлення свідомості пов'язане з формуванням культури на основі практично-перетворювальної діяльності людей.

Виникнення свідомості як соціально-культурного явища безпосередньо пов'язане із зародженням мови, як засобу спілкування, в якій формувались та відбивалися перші свідомі уявлення людей. Свідомості поза мовою не існує.

Визначальним фактором виникнення свідомості є соціальність. Саме завдяки соціальності людина закріплювала, удосконалювала і трансливала у

поколіннях навички трудової та розумової діяльності, адже між побудовою зовнішньої практичної діяльності і внутрішньою розумовою діяльністю людини є певна відповідність. Соціальність є субстанцією свідомості. Вона створює ту систему об'єктивних відносин, де свідомість виявляє себе, підносячись до рівня самосвідомості, реалізуючись у предметах матеріальної культури.

Свідомість як феномен того матеріального і соціального світу, в якому живе людина, існує у двох формах: індивідуальній та суспільній.

2.3. Структура свідомості

Свідомість можна розглядати і з точки зору суб'єктивної рефлексії, який у гносеологічному плані протистоїть світові об'єктивної реальності. Саме цей "сталій" внутрішній світ став об'єктом уваги сучасної світової філософії (філософський структуралізм, феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика, психоаналіз та ін.), яка прагнула оволодіти структурою суб'єктивності.

Суб'єктивна реальність є нічим іншим, як свідомістю, думкою, переживанням. Вона ідеальна і за формою, і за способом свого існування. Думка продовжує природу і разом з тим за способом свого існування протистоїть їй.

Категорія ідеального позначає специфічне для людини відображення об'єкта і дії у вигляді суб'єктивного образу (понять, суджень, умовиводів). Ідеальне охоплює всі структурні елементи суб'єктивної реальності. Це будь-яке знання, що існує у формі суб'єктивності, але пов'язане з матеріальними мозковими нейродинамічними процесами.

Більшість визначень поняття ідеального фіксує специфічний характер, спосіб існування свідомості. І це головне.

Ідеальне за своєю суттю характеризується конструктивністю, здатністю втілюватись у дійсність шляхом об'єктивації, опредметнення у формах культури. З різноманітного змісту свідомості відбирається той тип чуттєвих і понятійних образів, які найбільше співвідносяться з майбутнім результатом її діяльності, з тим, що має бути досягнуте і здійснене людиною. Йдеться про такі психічні образи, котрі несуть у собі ідеї, задуми, знання, реалізація яких відповідає людським потребам. На думку Е.В.Ільєнкова, людина набуває ідеального виключно в ході прилучення до історично розвинутих форм суспільної життєдіяльності разом із соціальним планом свого існування, культурою. Ось чому "ідеальність" є аспектом культури, її виміром, властивістю.

Свідомість не зводиться до психіки людини. Поняття свідомості більш вузьке порівняно з поняттям "психіка людини". Психіка складається із таких духовних утворень, як свідоме, підсвідоме, несвідоме, над свідоме, що є багатомірними і перебувають у постійній взаємодії.

Свідомість - це насамперед знання. Без знання свідомості не існує. Ось чому в сучасній філософській літературі більшість дослідників вказують на важливу роль пізнавальної (когнітивної), емоційної та мотиваційно-вольової

форм діяльності свідомості. Логічна структура когнітивної діяльності людини складається із чуттєво-сенситивного абстрактно-мисленного та інтуїтивного рівнів. На цих рівнях виникають чуттєві й понятійні образи, які становлять предметно-змістовну основу мислення. А саме мислення є процесом оперування чуттєвим змістом і логічними формами, що має на меті синтез чуттєвого і раціонального надбання нової пізнавальної інформації. До пізнавальних здатностей людини належить також увага і пам'ять. Але у когнітивній сфері свідомості провідна роль, безперечно, належить понятійному мисленню. Саме воно забезпечує всій пізнавальній діяльності предметний, усвідомлений характер.

Емоційна сфера свідомості - складне, мало досліджене явище. Спроба виділити її структури і типологізувати їх не вдалась. Емоції - це відображення об'єкта у формі психічного переживання, душевного хвилювання, безпосереднього переживання життєвого смислу явищ і ситуацій та оцінювального ставлення до того, з чим людина має справу. Емоційну сферу становлять почуття (радість, горе, любов, ненависть та ін.), афекти (лють, жах, відчай), пристрасті та самопочуття. У емоціях предмети відображаються не в образах, а в їхньому ставленні до людини, суспільства, їхніх потреб, інтересів.

Мотиваційно-вольова сфера представлена мотивами, інтересами, потребами суб'єкта в єдності із здібностями у досягненні цілей.

Поряд із свідомістю у "внутрішньому світі" людини існує рівень несвідомого, підсвідомого. Сьогодні це визнала більшість вчених. Вважають, що несвідоме - це сукупність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою розуму.

До несвідомого належать сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності, а також інстинкти та запорогові почуття. Інстинкти і запорогові почуття - це такі структурні елементи несвідомого, які можуть зароджуватись на рівні підсвідомого, залежати від нього, а з часом переходити на рівень свідомості.

До структури несвідомого зараховуються також автоматизми й інтуїція, які можуть зароджуватись на рівні свідомості, а з часом поринати у сферу несвідомого. Під автоматизмами розуміють складні дії людини. Первинно утворюючись під контролем свідомості, в результаті довгого тренування та багаторазового повторювання, вони набувають несвідомого характеру.

Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності, на думку вчених, навантаження на свідомість зменшується, а це в свою чергу розширює поле творчих можливостей людини. Сучасна наука оперує і поняттям підсвідомого. Це особливий пласт або рівень несвідомого. До нього включаються психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Якщо звернутись до генезису людської психіки, то несвідоме виступає першим етапом її розвитку, а свідоме - другим. У зв'язку з цим можна припустити, що несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами психіки людини, вони взаємодіють між собою, активно впливаючи одне на

одного. До того ж несвідоме містить у собі багаті можливості, які стимулюють раціональні аспекти людської життєдіяльності та творчих дій суб'єкта.

Структура психічної діяльності індивіда не вичерпується свідомістю і несвідомим. У суб'єктивній реальності людини має місце й така підструктура, як самосвідомість. Вона орієнтована на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін.; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання суб'єкт робить самого себе і свою свідомість.

Самосвідомість - важлива умова постійного самовдосконалення людини, яка тісно пов'язана з рефлексією. Рефлексію визначають як принцип мислення, за допомогою якого воно здійснює аналіз і усвідомлення власних форм діяльності. Цей принцип полягає також у предметному і критичному осмисленні людиною наукового знання, його змісту і методів здобування. Як форма пізнання, рефлексія є не тільки критичним, а й евристичним принципом. Оскільки своїм предметом рефлексія обирає знання про саме знання, то вона перетворюється на джерело нових знань.

Спосіб буття людини у світі завжди передбачає наявність свідомості, яка буквально "пронизує" людську діяльність, бо вона є необхідною умовою її організації й відтворення. Свідомість як суб'єктивна реальність виступає нічим іншим, як трансформованою в ідеальний план діяльністю, узагальненим досвідом матеріально-предметного перетворення світу людиною, моментом теоретичної і практичної взаємодії, ставленням до світу, формою діяльності людства. Суспільна свідомість, яка має різні рівні (ідеологія, суспільна психологія, наука), форми (моральну, естетичну, правову...), буде розглянута в розділі „Соціальна філософія”.

Тема 3 Гносеологія

План

- 3.1. Пізнання, його можливості і межі. Моделі пізнання
- 3.2. Структура пізнавальної діяльності. Суб'єкт і об'єкт пізнання
- 3.3. Поняття істини. Теорії істини у філософії
- 3.4. Логіка і методологія наукового пізнання

3.1. Пізнання, його можливості і межі. Моделі пізнання

Пізнавальне відношення людини до світу – одна з найважливіших проблем людського буття, яка є предметом гносеології (от др.-греч. γνῶσις — «знання» и λόγος — вчення) теорії пізнання – розділу філософського знання, що

вивчає природу пізнання, його можливості і принципи, способи отримання знання, а також відношення знання про світ до самого світу.

Епістемологія (грец. *ἐπιστήμη* — знання, *λόγος* — вчення) — філософсько-методологічна дисципліна, у якій досліджується знання як таке, його будова, структура, функціонування і розвиток. Термін введений і активно застосовувався у англо-американській філософії ХХ ст. Традиційно ототожнюється з теорією пізнання. Однак у некласичній філософії може бути зафіксована тенденція до розрізнення епістемології і гносеології, що ґрунтується на вихідних категоріальних опозиціях. Якщо гносеологія розгортає свої уявлення навколо опозиції «суб'єкт — об'єкт», то для епістемології базовою є опозиція «об'єкт — знання».

Епістемологи виходять не з «гносеологічного суб'єкта», що здійснює пізнання, а скоріше з об'єктивних структур самого знання.

Основні епістемологічні проблеми: Як улаштоване знання? Які механізми його об'єктивації і реалізації в науково-теоретичній і практичній діяльності? Які бувають типи знань? Які загальні закони «життя», зміни і розвитку знань? При цьому, механізм свідомості, що бере участь у процесі пізнання, враховується опосередковано, через наявність у знанні інтенціональних зв'язків (номінації, референції, значення та ін). Об'єкт при цьому може розглядатися як елемент у структурі самого знання (ідеальний об'єкт) або як матеріальна дійсність віднесення знань (реальність).

Так, розглядаючи гносеологічну проблематику античної філософії, головною в якій була проблема відношення знання і думки, слід звернутися до ідей досократиків (Піфагора, елеатів, Геракліта) і до теорій пізнання Платона і Арістотеля. Необхідно також відзначити, що в епоху еллінізму в античній філософії виник скептицизм, який заперечував можливість достовірного знання, виходячи з відносності чуттєвого пізнання. Проте, в цілому для античної філософії характерна раціоналістична установка на пізнання світу, тобто визнання розуму вищою пізнавальною здатністю людини.

Бурхливий розвиток наук у Новий час зумовив центральне місце гносеологічної проблематики в структурі філософського знання, оскільки отримання і обґрунтування абсолютно достовірного знання стало найважливішою проблемою часу. У новоєвропейській філософії сформувалися два основні підходи до проблеми пізнання (зокрема, до його джерел) і відповідно два основні напрями у філософії: емпіризм і раціоналізм. Представники емпіризму (Ф. Бекон, Дж. Локк) визначальним вважали чуттєвий рівень пізнання, розглядаючи раціональні здібності людини лише як засіб для обробки чуттєвих даних. Згідно з раціоналізмом (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г.В. Лейбніц), достовірним є лише знання, одержане за допомогою розуму. Особливе місце в історії гносеології належить І. Канту, відоме запитання якого «Що я можу знати?» зберігає своє значення і донині. Виходячи з принципу активності суб'єкта пізнання, Кант розглядав знання як результат дії людини на зовнішній світ. Розуміння процесу пізнання як діалектичного і такого, що має історичний характер пов'язано з ім'ям найбільшого представника німецької

класики – Г.В.Ф. Гегеля. На противагу раціоналістичним теоріям пізнання Канта і Гегеля вже в ХІХ столітті виникли ірраціоналістичні концепції (С. К'еркегор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Е. Гартман), що стверджували примат позараціональних аспектів духовного життя людини над розумом. Проблема джерел пізнання, обґрунтування достовірного знання і його критеріїв актуальна і для сучасної філософії.

3.2. Структура пізнавальної діяльності. Суб'єкт і об'єкт пізнання

Пізнання - це вид людської діяльності, спрямованої на теоретичне досягнення світу. Сама ця діяльність має два полюси, які осмислюються через категорії «суб'єкт» і «об'єкт». Суб'єктом пізнання виступає людина як носій пізнавальних здібностей (чуттєвості, розуму, волі), а опосередковано - соціальна група (наприклад, співтовариство вчених) і суспільство в цілому. Об'єктом в теорії пізнання є те, на що направлена пізнавальна діяльність людини. Слід зазначити, що конкретизацією категорії «об'єкт» служить поняття «предмет пізнання», що дозволяє з'ясувати специфіку і спрямованість того або іншого пізнавального процесу.

Структура пізнавальної діяльності людини включає два ступені пізнання: чуттєву і раціональну. При цьому джерелом пізнання є пізнавальні можливості людини, такі, як відчуття, сприйняття, уявлення, раціональне мислення, що виражає себе в понятті, думці, висновку, теорії, а також воля, інтуїція, творчість.

Проблема мети пізнання особливо актуально для сучасності. Безумовно, метою пізнання є пошук істини, отримання знання, проте, реалізація знань в практичній діяльності людини і її наслідки можуть мати далеко неоднозначний характер. От чому важливо при розгляді процесу пізнання проаналізувати поняття цінності, з'ясувати місце і значення цінностей в пізнавальному відношенні людини до світу.

3.3. Поняття істини. Теорії істини у філософії

Проблема самого знання, його змісту і реалізації в практичному житті людини і суспільства – це вже проблема істини. Істина – одна з основних категорій гносеології, що підтверджується прагненням філософів і різних напрямів філософської думки сформулювати своє розуміння природи і суті істини. Так, класична концепція істини була розроблена ще в античності Аристотелем, який розумів істину як відповідність наших знань дійсності. Не дивлячись на те, що таке трактування істини було дуже широким і абстрактним і мало недоліки, воно, проте, знайшло продовження у філософії Нового часу (Ф. Бекон, Б. Спіноза, П.-А. Гольбах, Л.Фейєрбах та ін.). Принцип кореспонденції (відповідності знань речам) застосовується і в сучасних теоріях істини, що використовують математичну логіку як метод перевірки достовірності знання. У теорії когеренції ознаками дійсного знання є узгодженість мислення з самим

собою, внутрішня логіка і несуперечність теорії. У філософії прагматизму істина ототожнюється з користю. Неопозитівісти трактують істину як узгодженість пропозицій науки (протокольних пропозицій) з чуттєвим досвідом. Основою дійсного знання в екзистенціалізмі є екзистенціальний досвід особи, її сприйняття світу.

Гегель розумів істину як процес, як рух думки від неповного, абстрактного знання до знання повнішого і конкретнішого. За Гегелем, істина завжди конкретна. Для з'ясування суті істини і вироблення власної позиції в питанні про достовірність знання.

3.4. Логіка і методологія наукового пізнання

Слід зазначити, що філософія розглядає науку як особливий вид діяльності і спосіб осягнення світу, що має свою специфіку на відміну від інших видів пізнання. Наукове пізнання, яке почало формуватися як особлива форма пізнавальної діяльності в епоху Відродження, спирається на фундаментальні принципи і методи пізнання, вироблені у філософії, і включає два рівні пізнання: емпіричний і теоретичний. При цьому слід зазначити, що апарат наукового пізнання включає, крім фундаментальних (філософських) методів, методи загальнонаукові, які використовуються на рівні і емпіричного, і теоретичного пізнання, а також спеціальні методи, що використовуються в окремих наукових дисциплінах. Існують такі методи емпіричного пізнання, як спостереження, експеримент, вимірювання, опис, порівняння, і методів, вживаних і в емпіричному, і в теоретичному науковому пізнанні: абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, моделювання. До методів теоретичного рівня наукового пізнання відносяться аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний методи, метод сходження від абстрактного до конкретного, а також принцип єдності логічної і історичної. На завершення необхідно підкреслити, що наукове пізнання, як і будь-який інший вид пізнавальної діяльності, повинне мати на меті досягнення і реалізацію вищих гуманістичних цінностей: Істини, Блага, Краси. Невипадково в сучасному науковому пізнанні використовують таке поняття, як краса наукової теорії.

Тема 4 Діалектика та її альтернативи

План

- 4.1. Метафізика і діалектика як методи філософського осмислення буття
- 4.2. Суть принципів діалектики
- 4.3. Категорії і закони діалектики

4.1. Метафізика і діалектика як методи філософського осмислення буття

Ще Гегелем була закладена традиція відрізняти два найзагальніші методи філософствування – метафізичний і діалектичний. При цьому слід з'ясувати, що вживання термінів діалектика і метафізика має свою давню традицію в історії філософії. Відомо, що поява терміну метафізика пов'язане з класифікацією Адроника Родоського творів Арістотеля й етимологічно означає те, що після фізики. За уявленням Гегеля, метафізика це – наука про ті речі, що “осягаються в думках, які виражають сутності речей”. З точки ж зору метода метафізика вивчає речі і явища, як вони є тут і зараз, тобто в статисти. Гегель в “Науці логіки” пише: “Діалектика – це ідея з тих стародавніх наук, яка найбільше ігнорувалося в метафізиці.”. Творцем же діалектики Гегель вважав Платона. А ось саме поняття діалектики в перекладі з грецького позначає – мистецтво вести бесіду, міркувати. Саме в цьому сенсі воно і використовувалося філософами до Гегеля. В Гегеля ж діалектичний метод є “власний метод всякої речі”. Для нього цей метод “є настільки і спосіб пізнання, суб'єктивно знаючого себе поняття, наскільки і об'єктивний вид і спосіб (або, вірніше, субстанціальність) речей”. За Гегелем: “Метод здійснює це як система сукупності”. І саме він, вперше представив діалектику у вигляді стрункої теоретичної системи, перш за все привівши до ладу її понятійний апарат. Вся система включає в собі принципи, категорії і закони діалектики. По суті, діалектика – таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому різні явища розглядаються в різноманітті їх зв'язків, взаємодії протилежних сил, тенденцій, в процесах зміни, розвитку.

4.2. Суть принципів діалектики

Суть основних принципів діалектики – розвиток і взаємозв'язок. Гегель стверджував розвиток як незбориму владу над всім тим, що існує: “Ми знаємо, - писав він, що все кінцеве, замість того, щоб бути нерухомим і остаточним, навпаки, мінливе і швидкоплинне, а це і є ні що інше як діалектика кінцевого, завдяки якій останнє, будучи в собі іншим самого себе, повинно вийти за межі того, що воно є безпосередньо, і перейти в свою протилежність”. У цих словах Гегель розкрив суть розвитку, який полягає в зміні предметів, в переході їх в іншу якість, в свою протилежність. Не менш важливий в діалектиці і принцип взаємозв'язку. Зв'язок це таке відношення, в якому ті або інші зміни одного явища необхідно супроводжуються тими або іншими змінами іншого явища. Поза зв'язком всі речі і явища позбавлені свого реального значення. Ще Арістотель дуже точно відмітив, що окремі частини тіла лише в своєму зв'язку суть те, що вони є, а окремі від нього вони залишаються такими лише за назвою. Через те, що універсальні зв'язки пронизують все буття, вони і стали важливим предметом діалектики. Формою пізнання складних, гнучких, суперечностей універсальних зв'язків буття служать категорії діалектики.

4.3. Категорії і закони діалектики

Знання про навколишній світ і про саму себе людина має у формі загальних понять, тобто категорій (з грецьк. – вислів, ознака, звинувачення). Філософські поняття, в яких універсальні зв'язки буття осмислюються в їх складній, гнучкій, суперечливій діалектиці, утворюють групу категорій діалектики.

Для діалектики характерне формування парних категорій, що відображають “полярні” сторони цілісних явищ, процесів. Діалектичний характер відносин “причина – наслідок”, “необхідність – випадковість”, “можливість – дійсність” виражаються в протилежних, після нерозривно зв'язаних понять, їх єдності, переходу один в одного, взаємодії. Окрім того, треба врахувати, що зазначені категорії виражають універсальні зв'язки детерміації (причиною обумовленості). А ось категорії “одиничне – загальне”, “схожість – відмінність”, “просте – складне”, “частина – ціле”, “кінцеве – нескінченне”, “форма – зміст”, виражають “устрій”, “організованість” буття. Можна осмислити загальні зв'язки буття через співвідношення поверхневих і глибинних рівнів дійсності за допомогою категорій “суть” і “явище”.

Закони діалектики. Закон є істотний, стійкий, необхідний, відтворюючий тип зв'язку. По своїй формі закони є продуктом людського знання, але за своїм змістом вони виражають об'єктивну реальність.

З погляду об'єктивного ідеалізму, закон є вираз світового розуму, втіленого в природі і суспільстві. З позиції суб'єктивного ідеалізму, закон є внесення в реальний світ природи і суспільства досягнень розуму мислячого суб'єкта. Насправді, закон як особливий тип зв'язку миру має об'єктивний зміст і суб'єктивне сприйняття цього змісту.

Діалектика спирається на три основних, універсальних закони: закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон єдності і боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін Цей закон розкриває характер розвитку, внутрішній механізм переходу до нової якості в будь якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на питання, як, яким чином відбувається розвиток, рух і зміна всього сущого. Він демонструє зміни якості спостережуваного об'єкту, коли накопичення кількісних змін досягає певної межі.

Якість це внутрішня, істотна визначеність, що утілює основні властивості спостережуваного явища і стійкість, що забезпечує їх, структурну організацію, самостійність об'єкту.

Кількість це характеристика однорідності спостережуваного об'єкту, який має свою величину, чисельність. На відміну від якісної визначеності кількість характеризується зовнішнім відношенням до природи спостережуваного об'єкту. Невипадково Р. Гегель визначав кількість як «бездушну якість». Цю характеристику не можна ігнорувати, бо дослідник повинен пройти свою

дорогу, рухаючись від загальних якісних оцінок і опису даного об'єкту до встановлення точних кількісних характеристик.

Кількість знаходиться в єдності з якісною визначеністю спостережуваного об'єкту. Відмічена єдність складає їх міру.

Міра це межа, інтервал, в межах якого кількісні зміни не порушують якісну визначеність. Порушення міри спричиняє за собою зміни якості, а по суті, і зміни об'єкту спостереження.

Перехід одного явища в інше є взаємодія кількісних і якісних змін. При цьому різні фази зміни якості означають зміну ступеню даної якості. Іншими словами, вони означають кількісну зміну. З боку кількісних змін цей перехід здійснюється в часі і протікає відносно поволі. З боку якісних змін цей перехід виявляється стрибкоподібно. Починається корінне перетворення системи зв'язків між елементами структурно організованого цілого, за яким слідує перетворення елементів і природи цілого. Завершенням перетворення є єдність якісно нових елементів і нової структури цілого. За часом стрибок може тривати від частки секунди в процесах мікросвіту до мільярдів років в космічних процесах. На кожному рівні буття в світі стрибок має свій інтервал.

Закон переходу кількісних змін в якісних має важливе методологічне значення. Він орієнтує вивчати спостережуваний об'єкт всесторонньо, в єдності кількісно-якісних характеристик, враховуючи і характер кількісних змін, і зміни якісній визначеності, акцентуючи увагу на об'єктивний зміст процесів спостережуваного об'єкту, закон застерігає дослідника від суб'єктивного свавілля, виключає крайнощі в оцінці тих або інших змін.

Через дію закону переходу кількісних змін в якісних можна прослідкувати у кожному окремому випадку розвитку відмінності до протилежності, суперечності до конфлікту, побачити дію закону єдності і протистояння протилежностей.

Закон єдності і боротьби (протистояння) протилежностей забезпечує джерело розвитку, відбиває таку фундаментальну особливість об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що всі її предмети, явища і процеси включають в себе суперечливі моменти, тенденції, сторони, що борються і взаємодіють між собою.

Ще Геракліт помітив абсолютну мінливість миру, де все скороминуще і має свою протилежність, де бал править боротьба протилежностей світла і тьми. Гераклітовська ідея боротьби протилежностей, боротьби не фізичною, а метафізичною, знайшла свій розвиток у філософії Г. Гегеля.

Г. Гегель представив весь природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу безперервного руху і зміни. По Гегелю, розвиток здійснюється завдяки тому, що чисте внутрішній зміст божественного розуму вдягається в абсолютно неадекватну форму матеріальної природи.

Суперечність об'єднує в єдине ціле і єдність, і боротьбу протилежностей.

Щоб з'ясувати зміст закону, сформульованого Г. Гегелем, слід познайомитися з його категоріями. До них відносяться: тотожність і

відмінність; протилежність; єдність протилежностей, з протистояння, суперечність.

Тотожність - це граничний випадок ідентичності, відношення речі до самої собі. Але оскільки будь-який об'єкт, через одвічну тенденцію до зміни, кожна мить вже інший, то дослідник завжди має справу з єдністю тотожності і відмінності, де тотожність завжди забезпечує збереження буття, а відмінність ініціює тенденцію до його зміни.

Відмінність може бути істотною і неістотною. Тільки істотна відмінність таїть в собі можливість розвитку до своєї протилежності як межі.

Таким чином, тотожність виражає стійкість, відмінність мінливість. Єдність тотожності і відмінності забезпечує стан, коли явище, знаходячись в постійній зміні, зберігає себе в межах певних просторово-часових параметрів. Коли в цій єдності відмінність стає домінантою, воно знаходить свою протилежність, бо ставить під сумнів тотожність.

Виникнення протилежностей свідчить про те, що відмінністю поступається місце суперечності. Суперечність розвивається до конфлікту. Конфлікт це та стадія розвитку суперечності, де воно повинне вирішитися.

Закон заперечення заперечення показує, як виникають, розвиваються і вирішуються властиві даному предмету, явищу, процесу протиріччя, у якому напрямку відбувається розвиток, у якій формі і як здійснюється зв'язок та історична спадкоємність у розвитку.

Закон заперечення заперечення характеризує спрямованість процесу розвитку, демонструє єдність поступальності і спадкоємності в розвитку, виникненні нового і відносній повторюваності деяких моментів минулого стану спостережуваного об'єкту.

Дія закону заперечення заперечення виявляється лише у відносно завершеному процесі розвитку, через ланцюг взаємозв'язаних переходів, коли можна фіксувати не тільки процес, але і результат розвитку.

Власний зміст закону заперечення розкривається через його категорії: заперечення, спадкоємність; розвиток.

Заперечення носить діалектичний характер. Без заперечення старого неможливе народження нового, неможливий процес розвитку. Розвиток циклічний. Він включає початковий стан спостережуваного об'єкту, його перетворення на свою протилежність, і, нарешті, перетворення цієї протилежності в свою протилежність.

Заперечення старого є втрата об'єктом своєї якісної визначеності і перехід до нової якості. Але цей процес носить не деструктивний, а конструктивний характер, бо у межах дії закону має місце не просте, а подвійне заперечення.

Ідею подвійного заперечення помітив Г. Гегель, але як представник об'єктивного ідеалізму, він розглядає розвиток світового духу за принципом тріади. Початкова фаза тріади теза, в якій абсолютна ідея затверджує себе. Друга антитезис. У цій фазі ідея відчужує себе в наочній реальності. Третя синтез, де здійснюється як би повернення абсолютної ідеї на круги своя. По суті, це вже нова теза, визначувана як нова якість.

Зв'язок старого і нового знаходить свій вираз в спадкоємності, як «безперервності в переривчастому», як збереження окремих аспектів старого в новому. Повторення на вищій стадії розвитку означає не тільки повернення «нібито до старого», але і перехід до нового циклу з істотно іншими внутрішніми суперечностями, що вимагають свого подальшого розвитку.

Послідовність циклів, складових ланцюг розвитку, можна образно представити у вигляді спіралі, де кожен цикл виступає як виток в розвитку, а сама спіраль розкручується як ланцюг циклів. Образ спіралі вдало охоплює загальний напрям розвитку, здійснюваний відповідно до дії закону заперечення заперечення. Повернення до минулого не є повним. Розвиток не повторює стару дорогу, а знаходить нову, відповідно до зміни як внутрішнього змісту, так і зовнішніх обставин, виступаючих умовами нового витка розвитку.

Методологічне значення закону заперечення заперечення полягає не тільки у виявленні зв'язку нового із старим, але і у визначенні тенденцій розвитку. Уявлення про спіралеобразном характер розвитку є передумовою рішення питання про критерії прогресу. Такими можна розглядати ступінь вдосконалення, міру диференціації і інтеграції елементів системи, рівень зв'язку і взаємодії між системами, прискорення темпів розвитку.

Всі три закони розвитку проявляють свою дію в єдності. Ця єдність забезпечує їх інформаційну функцію (зміст предмету дослідження); методологічну (у інтервалі співвідношення загального і одиничного); прогностичну (отримані знання складають основу передбачення); світоглядну (знання дії загальних законів розвитку дозволяє людині визначити своє місце в світі, вибудовувати свою систему відносин у кожному конкретному випадку).

Розділ 3 Філософські проблеми соціального розвитку

Тема 1 Суспільство як об'єкт філософського аналізу

План

- 1.1. Поняття суспільства, його сутність
- 1.2. Філософія історії
- 1.3. Формаційний та цивілізаційний підходи до аналізу суспільства

1.1. Поняття суспільства, його сутність

Соціальна філософія – це світоглядно-методологічна наука, яка вивчає загальнолюдські принципи цивілізаційного існування і розвитку суспільства як цілісної системи крізь призму людини і самоцінності гуманістичних пріоритетів, через співвідношення основних чинників життєдіяльності людей в історичному просторі і часі.

Суспільство – одна з основних категорій філософії в цілому і соціальної філософії зокрема. Тому поняття “суспільство”, “суспільне”, “соціальне”,

“соціум” широко розповсюджені, але вони багатозначні й нечіткі. Ще й на сьогодні поняття “суспільство” вживається у різних значеннях у філософській, історичній та економічній літературі:

- Суспільство як окреме суспільство, як самостійна одиниця історичного розвитку (суспільство стародавнього Єгипту чи Афін, середньовічної Флоренції, сучасної України, Польщі чи Німеччини). Кожне таке суспільство є єдиною, притаманною лише йому, системою суспільних відносин, розвивається відносно незалежно від інших суспільств, або ж, як часто можна зустріти в літературі, є “соціальним організмом”.

- Та чи інша конкретна сукупність соціальних організмів (у цьому значенні вживається, наприклад, поняття “європейське суспільство”).

- Суспільство певного типу (первісне, феодальне, індустріальне чи постіндустріальне, інформативне).

- Насамкінець, як сукупність усіх соціальних організмів, що існували й існують на земній кулі, тобто людство в цілому.

Суспільство – це реальний процес життєдіяльності людей, який має історичний характер, існує об’єктивно, тобто незалежно від свідомості або волі людей, хоча вони як носії свідомості і волі є головними дійовими особами суспільно-історичного процесу.

Людина – основний творець суспільства, суспільних відносин. В процесі діяльності, праці людина перетворює себе, природу і суспільство. Це перетворення має творчий, доцільний характер. Людина продукує і встановлює певні морально-правові, соціальні норми життя в суспільстві. Нею вироблені певні вимоги і заборони, дотримання яких сприяє існуванню і розвитку суспільства. Суспільство - надзвичайно складний і суперечливий предмет пізнання. Воно постійно змінюється, набуваючи все нових і нових форм. Згідно марксизму, на зорі історії виникло первісне суспільство мисливців і збирачів. Пізніше його змінило рабовласницьке, згодом - феодальне, капіталістичне, соціалістичне суспільство. Є й інші класифікації типів і форм суспільства (доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне та ін.)

У межах однієї й тієї ж країни в різні періоди існували різні типи суспільства.

Кожне таке суспільство є не просто сукупністю людей, а єдиною системою соціальних відносин, цілісним соціальним організмом, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів. Це дає підстави вживати для означення таких одиничних конкретних суспільств термін "соціальний організм".

Надзвичайна складність і високий динамізм суспільного життя створюють для суспільствознавців чимало труднощів. Не випадково велика група вчених вважає за неможливе пізнання його законів, пропонує відмовитись від законопошуковості й перейти до опису фактів, зіставлення їх між собою, пояснення суспільства чи системи, факторів, що взаємодіють. І хоч теорія факторів (Р.Арон, М.Вебер, М.Ковалевський, У.Ростоу та ін.) кваліфікується в літературі як антинаукова, все ж ми схильні вбачати в ній

досить помітну долю науковості, зокрема в аналізі таких факторів суспільного життя, як техніка, культура, соціальні групи, політика, масова свідомість тощо. Разом з тим суспільство не може бути зведене до простої суми факторів, навіть до їхньої взаємодії. Одні з них є визначальними, інші - похідними, одні кваліфікуються як матеріальні, другі - як ідеальні; одні вважаються об'єктивними, інші - суб'єктивними. Соціальна філософія має упорядкувати суперечливу систему факторів, визначити первинні й вторинні рівні суспільного життя, їхні функції, не допускаючи при цьому будь-якої абсолютизації.

1.2. Філософія історії

У сучасному розумінні еволюції і розвитку суспільств домінують дві концепції – формаційна і цивілізаційна. Згідно формаційної концепції, в історії суспільного цілого можна виділити ряд ступенів, які створюють лінію прогресу. Кожна з них виступає як особливе утворення (формація), для якої характерні певні закони матеріального і духовного розвитку. Згідно з цивілізаційною концепцією, хід історії приводить до утворення багатьох цивілізацій, вельми своєрідних цивільних співтовариств, які певним чином взаємодоповнюють один одного. Цією проблематикою займається філософія історії.

Термін філософія історії вперше застосував французький філософ XVIII ст. Ф. Вольтер. Але спроби визначити суть та напрямок розвитку суспільства виникали ще в стародавній період. Між історією та філософією історії - є суттєві відмінності. Історія, як наука, вивчає минуле суспільства у всій його повноті, конкретності та багатоманітності. Філософія ж історії, охоплюючи суспільний розвиток у цілому, відокремлює основні тенденції та особливості його, характерні для всієї історичної цілісності і для важливіших її етапів, ставить питання про сенс історії, її єдність та багатоманітність. Перше історичне знання синкретичне, історико-філософське, а першими історіософами є Геродот і Платон, Фукидід і Арістотель, Плутарх і Тацит, Цицерон і Августій Блаженний. Основними проблемами філософії історії виступають проблеми життя та ролі дійових осіб в історії. Досліджувалось історичне буття людей в соціумі, його істинна суть. Визначались основні сюжетні пошукові лінії: вивчення класової будови соціального, конфліктної природи суспільних відносин, економічного та соціально-політичного розмежування (О. Т'єррі, Ф. Гізо, О. Мін'є); визначення закономірного і прогресивного характеру історичного процесу (Ф. Гізо, Ф. Шлоссер); дослідження ролі економічних та соціально-політичних факторів історії (Ф. Гізо, Г. Маурер, Сен-Вікторський Гуго); розробка методів аналізу історичних досліджень (Л. Ранке, М. Грот); створення цілісних моделей всесвітньої історії, визначення закономірностей її розвитку, особливостей прояву в певних культурах, регіонах та державах (І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс, М. Вебер, В. Дільтей, А. Тойнбі, О. Шпенглер). Філософія історії – розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного

процесу і історичного пізнання. Осмислення особливостей історичного процесу в його єдності і невичерпній різноманітності є основоположним завданням філософії історії. Її реалізація передбачає з'ясування ланцюга складних проблем: начала, спрямованості, сенсу і кінця історії, співвідношення універсального і локального, конкретно-історичного і архетипного, центру і периферії, класичних і некласичних соціокультурних форм, типового і унікального в світовій історії та ін.

1.3. Формацийний та цивілізаційний підходи до аналізу суспільства

У сучасній соціальній філософії існують два підходи до розуміння суспільного розвитку – формацийний та цивілізаційний. Основною проблемою, на вирішення якої вони націлені, є спрямованість історичного процесу. Тобто, це питання про те, чи є суспільний розвиток прогресом, чи він є історією локальних, замкнених цивілізацій, не пов'язаних в єдиний загальнолюдський історичний процес.

Формацийний підхід вирішує цю проблему так: історія є прогресом, сходженням від менш розвиненої до більш досконалої формації. На відміну від нього, цивілізаційний підхід до історії не передбачає заданого сценарію майбутнього розвитку, заперечує наявність закономірностей історії. Коротко проаналізуємо сутність цих підходів.

Формацийна теорія базується на розумінні суспільства як соціально-економічної системи, в ній вирішальна роль відводиться економічному фактору. Згідно К.Маркса, який вперше висунув ідею матеріалістичного розуміння історії, суспільно-економічна формація – це конкретно-історичний тип суспільства, послідовна “сходінка” історичного розвитку, обумовлена певним способом виробництва і своєрідною формою виробничих відносин, перш за все – формою відносин власності.

Згідно з формацийним підходом, спосіб виробництва визначає все багатоманіття суспільних зв'язків і відносин. Основними елементами суспільно-економічної формації є базис і надбудова. Базис – це сукупність виробничих відносин, яка складає економічний лад суспільства, від нього залежать всі інші суспільні відносини. Базис визначає характер і зміст надбудови, тобто ідеологічних, політичних, правових та інших відносин та ідей, організацій та установ, через які здійснюються ці відносини.

Отже, суспільно-історична формація виступає загальною характеристикою основних типів суспільства: первіснообщинне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне та майбутнє комуністичне суспільство – такі “сходінки” розвитку людства.

У свій час формацийний підхід, розроблений К.Марксом, був історично виправданим, сьогодні ж він є недостатнім для пояснення історичного розвитку. Перш за все, неправомірним є твердження, що на кожному етапі історії соціально-економічні відносини визначають суспільне життя в цілому. Далі, уявлення про лінійне сходження від формації до формації не залишає

місця для свободи людей, до вибору багатоваріантних шляхів подальшого розвитку. Реальна історія народів, суспільств не вкладається в рамки формаційного розвитку по висхідній, втрачається своєрідність розвитку кожного суспільства.

В основі **цивілізаційного підходу**, який заперечує й водночас доповнює формаційний підхід, – перетворення історії людства в глобальну, загальнолюдську історію. Якщо раніше вона була історією окремих племен, народів, країн, регіонів, культур, то сьогодні ми є свідками створення планетарної цивілізації. У соціальній філософії традиційним став поділ історії на традиційну, тобто аграрну, індустріальну (техногенну), постіндустріальну цивілізації, а також на нову, що формується, – інформаційну.

Але термін “цивілізація” є багатограним, він не має однозначного і чіткого визначення: цивілізацію іноді ототожнюють з поняттям “культура”, про що буде мова в наступному розділі; часто під цим поняттям розуміють більш високий відносно варварства рівень розвитку суспільства, пов’язаний з високим рівнем розвитку техніки і технології. Але у всіх розуміння це поняття вживається для характеристики цілісності матеріальної і духовної життєдіяльності людей, під цивілізацією розуміється певне історичне утворення, відгалуження історичного розвитку, сукупність суспільств та культур, об’єднаних спільними ознаками.

Отже, на відміну від формаційного підходу, який базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, цивілізаційний підхід фіксує увагу не лише на економічній стороні, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній, культурній, політичній, моральній. Звідси – кожному типу цивілізації притаманні свої визначальні чинники розвитку. Звідси й поділ цивілізацій на традиційні, які охоплюють стародавній та середньовічний періоди, з їх аграрною спрямованістю економіки, високим рівнем залежності від природних умов (перш за все від географічного положення), консерватизм у соціальних відносинах і способі життя, негативним ставленням до будь-яких нововведень, обмеженістю індивідуальної свободи тощо; та техногенні, в яких виникає система цінностей, основу яких складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу стає провідною в культурі техногенної цивілізації; принципово змінюється становище людини в суспільстві: утверджується цінність свободи, Рівності людей, тобто цінності демократії.

Техногенна цивілізація динамічна, рухлива й досить агресивна. Вона суперечлива: її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем – перетворює людину на просту функцію, засіб виробничої сфери, вона стає предметом маніпуляції з боку масової культури, засобів масової інформації, з одного боку, і водночас орієнтується на свободу людини, мобілізує людську активність, стимулює розвиток здібностей людини, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства.

Тема 2 Людина як суб'єкт соціального процесу

План

- 2.1. Діяльність як специфічно людська форма відношення до навколишнього світу
- 2.2. Економічне життя суспільства. Матеріальне виробництво
- 2.3. Духовне життя суспільства і його прояви в різних формах. Філософська аксіологія

2.1. Діяльність як специфічно людська форма відношення до навколишнього світу

Розглядаючи соціальний світ, необхідно відзначити, що людина як суб'єкт повинна в першу чергу мислити і діяти. Теологія вважає, що спочатку було слово. Наука віддає перевагу справі. Соціальна філософія виходить з єдності слова і справи як первинного принципу пояснення **специфіки** соціального. За межами цього принципу соціальної філософії не існує. Його «долають» тільки міфологія, релігія і ідеологія. Слід врахувати, що суттю соціального, його рушійною силою є діяльність, зміст якої складає його доцільну зміну і перетворення. Соціальне живе тільки в діяльності і завдяки їй. Вирішальну роль в спрямованості діяльності грає духовний світ людини – його духовні цінності і світоглядні орієнтири.

Далі необхідно розглянути, що ж таке особа. Особа – це перш за все людина. Але не просто людина, а окремо взятий представник людського роду, який позначається поняттям «індивід». Таким чином, особа – це людина, індивід, який є одночасно і соціоприродне, і соціальна істота. Це означає, що один, окремий представник людського роду втілює в собі єдність індивіда соціобіологічного і індивіда соціального. Індивід – це окремо взятий представник людського роду, якому властиві неповторні природні і соціальні якості. Особа – це суспільний індивід, якому властиві соціально значущі риси, які представляють стійку систему. Інтерес є рушійною силою дій індивіда.

Далі слід розглянути основні закономірності становлення і розвитку особи. Суспільне середовище, потреби, інтереси, цінності, ціннісні орієнтації, соціальні норми, а також певним чином направлені емоції обумовлюють формування і існування життєвої позиції особи.

2.2. Економічне життя суспільства. Матеріальне виробництво

Матеріальне виробництво є основою виникнення всіх інших видів суспільного виробництва, оскільки воно вимагає для свого здійснення певних програм, проектів та ідей (а останнє і є продукт духовного виробництва, про яке мова буде далі); певної системи відносин людей до природи і між людьми (що складає продукт суспільних відносин); певного типу особистості, здатної до

участі в конкретній суспільно-виробничій діяльності (тобто “виробництво людини”, формування певного типу особистості); матеріальне виробництво є також виробництвом потреб.

Матеріальне виробництво не лише база виникнення інших видів суспільного виробництва, але й умова їх розвитку. Воно також визначає характер і спрямованість розвитку суспільного виробництва.

Що ж таке матеріальне виробництво? Це процес трудової діяльності людей, які з допомогою наявних засобів здійснюють перетворення природи з метою створення матеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб. Отже, воно має двоїстий характер, одночасно спрямоване і на перетворення природи, і на суспільне “самоперетворення” людини.

В структурі матеріального виробництва розрізняються дві взаємопов’язані підсистеми: з одного боку, технологічний спосіб виробництва, з іншого – економічний спосіб виробництва.

Перший є способом взаємодії людей з предметами і засобами своєї праці і з цього приводу між собою у зв’язку з техніко-технологічними особливостями виробництва. Другий, тобто економічний, – це спосіб взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, який дозволяє суспільству нормально функціонувати на даному, конкретно-історичному етапі свого розвитку. Цей спосіб виробництва в літературі називають способом виробництва матеріальних благ, він є предметом вивчення як політичної економії, так і конкретних економічних наук: економіки промисловості, будівництва, транспорту тощо.

Отже, спосіб виробництва є історично конкретною єдністю продуктивних сил, як активної форми відношення людей до природи, та виробничих відносин як сукупності відносин, що складаються між людьми у процесі освоєння ними природи.

Продуктивні сили. Головною продуктивною силою суспільства є люди, трудящі, які приводять у рух всі інші елементи продуктивних сил. Адже людина як виробник матеріальних благ включена в процес виробництва і характеризується деякими властивостями: по-перше, певним рівнем і складом фізичних сил; по-друге, навичками до праці, тобто вмінням оперувати знаряддями праці; по-третє, психічними здібностями до праці, тобто мисленням, волею, знаннями.

Таким чином, психічні, ідеальні властивості людей є моментами продуктивних сил суспільства. Все це дозволяє людині виступати не лише головним елементом продуктивних сил, але й рушійною силою їх розвитку.

Продуктивні сили є системою суб’єктивних (людина) та речових (техніка і предмети праці) елементів, необхідних для процесу матеріального виробництва. Вони включають в себе, крім людини, засоби праці – це перш за все знаряддя праці, знаряддя виробничого процесу (інструменти, машини тощо), умови праці, а також виробничі будівлі, залізниці та шосейні дороги, освоєні водні шляхи, канали, засоби зв’язку тощо та предмети праці. Предмети праці у сукупності з засобами праці складають засоби виробництва.

Розглянемо ці елементи продуктивних сил детальніше.

Знаряддя праці є зміненою частиною природи, за допомогою якої людина в процесі виробництва впливає на предмет праці. До них відносяться різноманітні механічні, фізичні, хімічні, біологічні та інші засоби зміни речей і явищ у природі.

Вони втілюють у речовій, матеріальній формі технічну сторону прогресу продуктивних сил, що забезпечує можливість передачі досягнень одного покоління до інших. Епохи розрізняються не тим, що виробляється, а тим, як вони виробляють, якими знаряддями праці здійснюється процес виробництва. Але самі по собі знаряддя праці, які разом з предметами праці утворюють речову форму продуктивних сил, не можуть саморозвиватися, більш того, вони втрачають свої корисні якості, якщо не охоплені живою працею людини.

Предмети праці є частиною природи, на яку спрямована праця людини для виробництва речей. Вони поділяються: на первинні, характерні в основному для добувної промисловості (вугілля, нафта, газ, які видобуваються із землі; цілинні землі, які обробляються та ін.); вторинні як необхідний компонент обробної промисловості, в якій вже вкладена людська праця: перероблена сировина і напівфабриками, метал, бавовна тощо.

Предмети праці є найбільш пасивним елементом продуктивних сил. Але за його “асортиментом” можна робити висновки про міру освоєння суспільством природи, адже кількість різних речовин і явищ природи, які є предметами праці – це показник того, наскільки природні ресурси включені у суспільне виробництво.

2.3. Духовне життя суспільства і його прояви в різних формах.

Філософська аксіологія

Духовне життя суспільства як поняття включає процеси і явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей, сукупність ідей, поглядів, відчуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального. Основу духовного життя складає духовний світ людини – її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Духовне життя – діалектична єдність індивідуального і суспільного, яка функціонує як індивідуально-суспільне. Духовне життя суспільства – це духовне виробництво, суспільна свідомість, духовна культура.

Суспільна свідомість не тільки відображає суспільне буття, але і створює його, здійснюючи попереджуючу, прогностичну функцію суспільного буття. Суспільна свідомість має наступні рівні: буденну і теоретичну свідомість, ідеологію і суспільну психологію.

Буденна свідомість розвивається на основі щоденного досвіду людей. Вона охоплює об'єкт відображення з неприкритої, очевидної сторони і, як правило, відстає від суспільного буття. Включає емпіричні знання про об'єктивні процеси, погляди, настрої, традиції, відчуття, волю.

Теоретичний рівень суспільної свідомості виходить за межі емпіричних умов буття людей і виступає у вигляді певної системи поглядів, прагне проникнути в саму суть явищ об'єктивної дійсності, розкрити закономірності їх розвитку і функціонування.

Суспільна психологія – це сукупність поглядів, відчуттів, емоцій, настроїв, звичок, традицій, звичаїв, які виникають у людей під впливом безпосередніх умов їх життєдіяльності через призму їх повсякденних інтересів.

Ідеологія – система поглядів і ідей, в яких виявляється відношення до тієї або іншої дійсності, погляди, інтереси, цілі, наміри, настрої людей, класів, партій, суб'єктів політики і влади тих або інших епох, поколінь, суспільних рухів, мистецтва, літератури і т.п., на межі настроїв і життєвих позицій носіїв тієї або іншої ідеології.

Різноманітність видів суспільних відносин, суспільно-практичній діяльності породжує різноманітність форм їх відображення суспільною свідомістю. Вона виявляється у формах політичної, економічної, правової, екологічної, моральної, естетичної, релігійної і атеїстичної, наукової, філософської свідомості, визначення яких також необхідно дати при відповіді на це питання.

Аксіологія (грец. *axios* — цінність, *logos* — вчення) — філософська дисципліна, що вивчає сутність, типи і функції цінностей.

Цінність – термін, використовуваний у філософії і соціології для вказівки на людське, соціальне і культурне значення певних об'єктів і явищ, що спрямовує до світу належного, цільового, смислового обґрунтування, Абсолюту. Цінності мають позаособистісний, надособистісний, а у ряді випадків і позаісторичний характер. Цінності дозволяють вибудовувати системи ціннісних відносин у соціумі, конструюють процеси оцінювання (винесення оцінок як способів встановлення значимостей чого-небудь для суб'єкта). Поняття «цінність» вперше ввів у філософію і соціологію німецький соціолог М.Вебер, який вважав, що головним, визначальним у суспільстві повинно бути не загальне для всіх явище, тобто закон, а щось значуще.

Типологічно цінності розділяються на цінності-цілі, цінності-засоби (інструментальні цінності), ситуативні цінності. Цінності можуть бути: визнаними, причому до них можуть як прагнути, так і не прагнути; невизнаними, але дійсними; потенційними. За об'єктом спрямованості розрізняють цінності, направлені: на себе, на інших, на предмет, на природу, на Бога і т.д. Формування ціннісних орієнтацій становить частину соціалізації людини, процесів виховання і самовиховання особи. Відповідно до ієрархії цінностей складається і ієрархія ціннісних орієнтацій особи. Серед них – орієнтації на самоствердження, самореалізацію, самодіяльність людини.

Кожній сфері буття людини відповідають певні цінності. До цінностей відносять передусім усе те, що природа надала в користування людині - чисте повітря, воду, корисні копалини, родючі ґрунти, ліси, багаті на рибу ріки і моря. Це - природні цінності. Негативними природними цінностями є брудне повітря,

землетруси, вулкани, смерчі та інші природні явища, які завдають шкоди господарській діяльності.

Цінністю є здоровий стан організму (біологічні, вітальні цінності), а її антиподом - хвороба. Цінностями є певні душевні стани (психічні цінності) - відчуття комфорту, піднесеності, закоханості, радості, щастя та ін. Протилежними їм є переживання смутку, нещастя, горя.

Соціальними цінностями є зайнятість населення, злагода в суспільстві, порядок, мир, демократія. Їм протистоять безробіття, соціальні катаклізми, антагонізми, війни.

До сфери духовних цінностей належать найвищі ідеали людства (добро, прекрасне, істина, свобода, справедливість, святість) і предмети культури, в яких вони об'єктивувались (художні твори, релігійні, моральні і юридичні системи, наукові теорії). Їх антиподами є зло, неістина, потворне, несправедливість, гріховність і явища, в яких вони втілились.

Усі ці різноманітні предмети і феномени робить цінностями, об'єднує певне їх відношення до людини. Всі вони спрямовані на благо людини, на її утвердження в житті. Саме в цьому і полягає основна особливість цінності.

Цінність - феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердженні її в бутті, реалізації її творчих можливостей.

Однак таке визначення розкриває лише один аспект цінностей - об'єктивістський. Воно не бере до уваги суб'єкта, його свідомість. За цим визначенням, чисте повітря, здоров'я є цінностями, незалежно від того, усвідомлює це людина чи ні. У суб'єктивістському аспекті цінність залежить від свідомості суб'єкта, оскільки нею вважають лише те, що суб'єкт цінує, чому надає значення. Справді, можна вважати, що корисні копалини, здоров'я, відповідні душевні стани і феномени культури є цінностями, оскільки люди (суб'єкти) надають їм такого значення, вільно їх вибирають з-поміж інших з огляду на конкретні їх переваги. Тому з суб'єктивістської позиції, цінністю є все, що люди вибирають, чому свідомо надають перевагу.

Відмінність між обома підходами не така вже й суттєва, оскільки корисні копалини, чисте повітря, душевний комфорт, мир, моральні ідеали є цінностями для них обох. Однак об'єктивістська позиція передбачає, що цінності існують об'єктивно, незалежно від свідомості суб'єкта, а він може лише правильно чи неправильно оцінювати, використовувати їх. Суб'єктивістську позицію характеризує визнання того, що цінності конституюють (створять) суб'єкти. Залежно від розуміння природи, сутності цінностей вибудовувалися їх об'єктивістські і суб'єктивістські концепції.

Об'єктивістські концепції цінностей. Визнання і сприйняття цінностей з об'єктивістських позицій пов'язане із з'ясуванням, хто визначив цінності, надав значення блага певним феноменам. Прихильники цієї позиції вважають, що джерелом цінностей є Бог, природа, культура (історія). Так, представники об'єктивного ідеалізму, неотомізму, а також німецький філософ, який застосував феноменологічний метод Е. Гуссерля у сфері етики, культури,

релігії, Макс Шеллер (1874-1928) доводили, що саме Бог задав певну шкалу цінностей, а людині потрібно лише адекватно пізнати її і не відхилятися від неї. Матеріалісти виводили цінності з природи. На їх думку, природа речей і природа людини зумовлюють те, що деякі речі мають цінність для людини.

На основі вихідних засад об'єктивістських напрямів в Новий час була сформульована концепція природних прав людини, яка задекларувала основні цінності буржуазного суспільства (право на життя, свободу, результати власної праці), хоча ідеалісти виводили ці права від Бога, а матеріалісти - з природи. Ця концепція є яскравим виявом об'єктивізму. Вона проголошує природні права вічними, незмінними, незалежними від свідомості людини, волі законодавців.

Дещо м'якший варіант об'єктивізму репрезентують мислителі, які вважають, що цінності є продуктом культури та історії. На їх погляд цінності (вірніше те, що пізніше стали розглядати як цінності) формуються в певних культурно-історичних умовах. Вони не є вічними і незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру. Наприклад, вартість товару, хоч він і є продуктом свідомої діяльності людини, не залежить від її свідомості, а визначається дією економічних законів. Вона не є незмінною, і в кожний час має різну величину. В історії філософії ця позиція відома як історизм - концепція, згідно з якою явища культури існують в розвитку. Таких поглядів дотримувалися Гегель, Маркс, Дільтей, Маннгейм та ін.

Методологічні засади обох концепцій (природних прав та історизму) мають сильні і слабкі сторони. Так, ґрунтуючись на концепції природних прав, вдалося подолати суперечність, перед якою опинилася німецька юстиція після Другої світової війни. Безперечно, несправедливість і нелюдяність фашистських законів була для неї очевидною. Однак, згідно із золотим правилом юстиції, закон не має зворотної сили, що закривало шлях до поновлення справедливості, реабілітації жертв фашизму і відшкодування нанесених їм збитків. Для подолання цієї суперечності німецький філософ права Г. Радбрух використав концепцію природного права людини, доводячи, що фашистські закони на час їх прийняття не були правовими, бо не відповідали правам людини. Тому всі присуди, що ґрунтувались на них, підлягають перегляду.

Психологізм притаманний поширеним на початку ХХ ст. спробам обґрунтувати етику, естетику, логіку, право, економічну теорію на психічних станах людини (Вундт, Ліпс, Міль). Його представники вважають, що моральні цінності походять із моральних почуттів (жалості, співчуття, колективізму та ін.). Але імперативний (загальнозобов'язуючий) характер моральних і правових норм не можна вивести з фактів. Люди є різними, а один і той самий факт може викликати в одній людині почуття жалю, в іншій - злості, а немало людей можуть залишитися байдужими до нього. Тому на основі переживань не можна вивести одну для всіх людей моральну норму.

На відміну від представників психологізму, І. Канта, неокантіанці суб'єктом вважають трансцендентальну свідомість - свідомість, взяту під кутом

зору найзагальніших закономірностей її функціонування (не конкретну свідомість, а свідомість узагалі). Концепція цінностей неокантіанців - німецьких філософів В. Віндельбанда і Г. Ріккєрта - ґрунтується на кантівському розмежуванні наявного буття (суцього) і належного (того, що повинно бути). Лейтмотивом неокантіанської концепції є твердження, що із суцього (наявного буття) не можна вивести належного, тобто з того, що є, не можна вивести те, що повинно бути. В житті моральні люди часто бувають нещасливими, аморальні - щасливими. Тому вимогу «будь моральним» не можна заснувати на фактах життя. Добро, прекрасне, істина, справедливість, свобода є ідеалами, до яких слід прагнути, нормами, за якими слід жити. Їх зобов'язуючий характер виводиться з них самих. Це означає, що людина повинна бути доброю в ім'я самого добра, а не через блага, які можуть у зв'язку з цим стати доступними для неї. Цінності, за переконаннями неокантіанців, мають ідеальне буття, вони утворюють своєрідну сферу цінностей, яка не залежить ні від реального буття, ні від реального суб'єкта, а існує тільки для трансцендентального суб'єкта. Наприклад, людина визнає існування ідеалів, моральних і правових норм, але не вважає їх залежними від конкретної людини чи фактичних обставин.

До сфери цінностей Кант і його послідовники зараховували вищі цінності, які підносять людину над реальним буттям. На цій підставі вони трактували цінності як те, що повинно бути, не вважали цінностями матеріальні речі, які задовольняють потреби людини.

Близькою до неокантіанської є феноменологічна концепція цінностей. Найчільніший її представник німецький філософ Е. Гуссерль і його послідовники доводили, що цінності конституюються (створяться) трансцендентальним суб'єктом, але вони утворюють самостійну сферу цінностей, яка набуває об'єктивного характеру. Як і математичні предмети, цінності мають вічний і незмінний характер (у цьому їх позиція близька до об'єктивного ідеалізму). Те, що одну і ту саму цінність у різні часи тлумачать по-різному, на думку феноменологів, не заперечує її незмінного і вічного характеру. Це є лише суб'єктивними розуміннями, яких може бути багато, об'єктивної цінності. В такий спосіб феноменологія намагається примирити історизм, мінливість цінностей і твердження про їх вічний і незмінний характер.

Загалом, серед філософів немає єдиного розуміння цінностей і способу їх буття. Це зумовлено як розмаїттям філософських концепцій, так і складністю предмета дослідження. Людина, яка прямо чи опосередковано визначає цінності, є складною і суперечливою істотою. Вона і свідомо вибирає цінності, і поставлена самою природою в ціннісне відношення до певних речей. Вона є і матеріальною істотою, для якої, наприклад, повітря, вода є базовими цінностями, які забезпечують її існування, водночас вона і духовна істота, яка через утвердження вищих цінностей підноситься над тваринним буттям.

Тема 3 Філософська антропологія

План

- 3.1. Сутність філософської антропології
- 3.2. Засновники філософської антропології:
М. Шелер, А. Гелен, Г. Плеснер
- 3.3. Специфіка людського буття

3.1. Сутність філософської антропології

Філософська антропологія - одне з учень про людину, її сутність і природу. Виникнення філософської антропології було підготовлено багатовіковим розвитком філософської думки, але як самостійний філософський напрямок оформилася в 20-і рр. 20 століття в Німеччині, що значною мірою пов'язано із посиленням суспільного інтересу до людини, досягнень біології, психології, медицини та інших природничих наук.

Антропологія - це біологічна наука про генезис та еволюцію фізично-анатомічної конституції людини, про біологічно-расові модифікації індивіда людського роду. Антропологія поширюється на такі розділи, як анатомічна конституція людини, антропогенез, етнічна антропологія, морфологія індивіда, соціальне, культурне, історичне в динамічній еволюції людського роду. До складу макросистеми антропології входять:

- психологічна антропологія;
  - психо-фізіологічна антропологія;
  - етико-філософська антропологія;
  - естетико-культурна антропологія;
  - нейрофізіологічна антропологія;
  - урбаністична антропологія (антропологія міста), яка включає:
    - дослідження соціовідносин у містах як феноменах культури;
    - психологію тих суб'єктів, котрі переселились у міста;
    - процеси еволюції, пов'язані з детермінацією бідності, багатства в містах, кореляції між етнічно-структурними факторами;
  - функції соціоальянсів у зв'язку з урбаністичними процесами.
- Основи філософської антропології були закладені Л. Фейєрбахом, Ф. Ніцше, В. Дільтеєм, Е. Гуссерлем, Х. Дрішем. У своєму становленні вона увібрала в себе проблематику робіт Іксюля, А. Порт-мана, але остаточно визначилась у концепціях М. Шелера, Х. Г. Плеснера, А. Гелена, М. Бубера.

Філософська антропологія виділяє як об'єкт свого дослідження сферу «власне людського» буття, власної природи людини, людської індивідуальності. Через антропологічний принцип здійснюється спроба пояснити саму людину й навколишній світ, зрозуміти людину як унікальний прояв життя взагалі, як творця історії і культури. Антропологічне вчення

виводить своє розуміння людини й навколишньої дійсності із самого людського буття й через нього. У глибинних сферах внутрішнього індивідуального життя людини, у континуумах його духовно-моральної, підсвідомо-іраціональної, іраціонально-міфологічної й антробіологічної суб'єктивності представники цього напрямку намагаються відшукати справжні основи людської свободи, надаючи їй креативне значення, репродукуючи людину як «соціальний атом», визначаючи форми індивідуального й соціального буття. Філософська антропологія репрезентується в матрицях - культурах націй і народів, що базуються на результатах археологічних, етнологічних, етнографічних, лінгвістичних, соціологічних, психологічних, психофізіологічних, компаративних досліджень. Філософська антропологія базується на етнології, етнографії, на основі аналіз-синтезу таких соціоінститутів, як шлюб, право, релігія, політика, економіка з когеренцією моделей субкультури. Основним своїм завданням філософська антропологія вважає поєднання конкретно-наукового, філософського, релігійного осягнення змісту й сутності людини. На роль основного питання філософії представники цієї течії висувують антропологічне питання: «Що таке людина?». Об'єднуючим для філософської антропології є вчення про необхідність цілісного розгляду людини — основного принципу, що дає можливість поєднати органічні особливості людини, її душевно-духовно-емоційну сферу, пізнавальні можливості, культуру, соціальність в їх тотальності.

Основні принципи філософської антропології розробив О. Больнов:

1. Принцип антропологічної редукції (пояснення об'єктивних утворень культури через віднесеність їх до людини) в активних процесах екзистенції;

2. Принцип органона націлює на цілісне сприйняття сутності людини, виходячи зі створених нею об'єктивних форм культури; процесів структурування соціоінститутів і соціоустанов, функціонально-еволюційну консолідацію;

3. Принцип антропологічної інтерпретації окремих явищ людського життя необхідний при аналізі внутрішньокультурних феноменів: людської істоти, різних проявів її тілесної, почуттєвої і душевної організації, при дослідженні соціуму в іманентно-структурному порядку.

Філософська антропологія стає фундаментальною і центральною філософською наукою лише тоді, коли людина стає проблемою, коли починають замислюватися над питаннями: що таке людина, звідки вона прийшла в цей світ, чим вона відрізняється від інших живих істот. Людина не у всі епохи була проблемою. М. Бубер вирізняв епохи облаштованості й бездомності. В епоху облаштованості людина живе у Всесвіті, як удома, в епоху бездомності - як у дикому полі, де і кілка для намета не знайдеш.

Першим філософом, який гостро відчув свою безпритульність і самотність поміж вищих і нижчих сил, був, на думку М. Бубера, Аврелій Августін. З точки зору Августина, людина - це велика таємниця. Він сам не знає, хто він, чого в ньому більше - божественного чи диявольського. Августін дорікав людям, що захоплюються високими горами, морськими хвилями й

мерехтінням зірок, але не цікавляться собою. Дивуватися треба не тому, що людина - річ серед речей, а тому, що вона на жодну річ не схожа, вона взагалі поза всіма речами.

Але Б. Паскаль побачив не тільки велич зоряного неба, але й моторошну загадковість, зауваживши, що вічне мовчання нескінченного простору лякає його. І знову людина стає проблемою. Розпад колишнього образу Всесвіту й криза його надійності спричинили нові питання стосовно беззахисної, безпритульної і тому проблематичної для самої себе людини. Поступово людство остаточно відмовилося від ідеї побудови затишного гніздечка; воно все більше ставало безпритульним, закинутим у цей світ, покинутим напризволяще; знову і знову в нього виникали питання про власну природу, про справжню батьківщину та її пошук.

Кожної наступної епохи, писав М. Бубер, самотність стає усе холоднішою і суворішою, а врятуватися від неї все важче. Людині доведеться відкрити світ у собі самій, знайти сили для боротьби й наповнити змістом своє існування, зрозуміти таємницю своєї істоти. Древні говорили: відбутися як людина — означає побудувати будинок, написати книгу, виростити дерево.

З кожною новою епохою людина нібито зникає в сучасній цивілізації, і це зникнення ставить проблему людини з новою силою. В жодну іншу епоху погляди на походження й сутність людини не були настільки ненадійними, невизначеними й різнобіжними, як у нашу. За останні десять тисяч років історії, писав М. Шелер, наша епоха — перша, коли людина стала зовсім проблематичною. Вона більше не знає, що вона таке, але в той же час знає, що вона цього не знає.

«Що ж це за химера - людина?» - вигукував Блез Паскаль. - «Яка дивина, яке чудовисько, який хаос, яке поле протиріч, яке чудо! Суддя всіх речей, захисник істини, стічна яма сумнівів і помилок, слава й сміття Всесвіту».

Сьогодні філософська антропологія займає проміжне становище між біологічними науками й екзистенціальною філософією, елементи яких вона використовує для створення своїх концепцій, включаючи до своєї макромоделі плюральну кількість структур:

- доісторична антропологія, що інтерпретує феномени минулого;
- лінгвістична антропологія;
- екологічна антропологія;
- економічна антропологія;
- політична антропологія;
- структурно-знако-символічна антропологія;
- юридична антропологія;
- прикладна антропологія;
- медична антропологія.

Удаючись до різноманітних філософських підходів аналізу, представники філософської антропології намагаються зрозуміти, що є людина в її повноті й цілісності, які джерела й основи людського життя, у чому сенс людського існування. Робляться спроби дати обґрунтування і розробити методи вирішення

цілого комплексу проблем, пов'язаних з розвитком, формуванням й антропофункціонуванням особистості.

Антропологічна школа сформувалася в 60-і рр. 19 ст. її представники О. Тейлор, А. Ланг, Дж. Фрейзер запропонували антропологічний принцип, згідно з яким поняття «людина» є основною світоглядною категорією, на якій базується система уявлень про природу, суспільство й мислення. Становлення філософської антропології пов'язане з усім багатовіковим розвитком філософської думки, різними варіантами концепції людини (Р. Декарт, К. А. Гельвецій, Л. Гердер, І. Кант, Л. Фейєрбах) і проблемами особистості.

Наприкінці 19 - початку 20 століття філософська антропологія вже мала специфічні установки й теоретичні результати: феноменологічний метод, антропологічну проблематику, аксіологію «філософії життя» і баденську школу нескантіанства - це та основа, на якій відбувалося внутрішнє зближення різних течій і шкіл сучасної зарубіжної філософії навколо проблеми людини. Батьком-теоретиком структурно-поліфункціонального методу вважається Е. Дюркгейм, що відстоював організмозовану концепцію соціуму, апологетизував «холізм», у контексті якого функціональні процеси

суспільства порівнюються з життєдіяльністю людського організму, а соціоструктури - соціоінститути - з органами й анатомією людського тіла. Е. Дюркгейм вважав, що соціодійсність-соціоекзистенція репрезентує собою специфічну конкретну реальність, що повинна екзистувати вже на інших рівнях, в інших кондиціях, ніж екзистенція суб'єкта з його мотиваційно-ментальними проекціями. Трохи згодом А. Редкліфф-Браун за допомогою структурно-функціонального аналізу рефлексував щодо того, як соціоінститути можуть бути релевантно-мобільними. Б. Малиновський зосередив свою увагу на модусах, за допомогою яких соціокультурні процеси повинні задовольняти біопсихофізіологічні потреби суб'єктів.

Повернення до людини є характерною рисою всієї західної філософії 20 століття. Як самостійна течія, філософська антропологія почала своє формування ще з філософії Л. Фейєрбаха, особливістю якої було висування на передній план проблеми сутності людини. Останню Л. Фейєрбах розглядав як «єдиний, універсальний і вищий предмет філософії». Послідовник і пропагандист праць Л. Фейєрбаха М. Г. Чернишевський у своїй праці «Антропологічний принцип філософії» показав людську природу не як «вічну і незмінну», а у зв'язку з визначеними історичними закономірностями, згідно з якими розвивається соціум, екзистенція індивіда.

Остаточно філософська антропологія сформувалася у 20-і роки 20 століття в Німеччині, що було пов'язано зі зростанням суспільного інтересу до проблематики людини, із досягненнями біології, психології, медицини й інших галузей науки. У періоди криз людської індивідуальності філософська антропологія намагається показати людину через саму себе, власну індивідуальність, через її власну повноту й цілісність. До її складу входять:

- 1) морфологія людини;
- 2) учення про антропогенез;

3) біологія людини.

Філософська антропологія вторгається у сферу екзистенціалізму, герменевтики, феноменології, персоналізму, прагматизму, культурології, намагаючись означити сферу «власне людського». Представники американської школи на чолі з Боасом акцентували увагу на культурі з морфологізацією індивідуально-поведінкових парадигм суб'єкта й фіксували кореляції між психологічними й лінгвістичними феноменами. У центрі уваги - особистість суб'єкта в когеренції з культурно-традиційними диспозиціями, соціозакладами й іміджем екзистенції в адитивності з їхніми релігійними віруваннями, звичаями, традиціями, з їх побутовоонтологічними потребами. Філософсько-антропологічні концепції намагаються пояснити сутність і шляхи еволюції людини, можливість подолання різних форм відчуження. У зв'язку з цим збагачується традиційне коло понять: ненадійність і непевність, тривожність існування, сутнісна незабезпеченість розглядаються як феномени, що глибоко розкривають людську сутність. Саме ця проблематика впливає на осмислення людського існування, процеси формування людського «я» і його саморефлексії, на аналіз хвороб, старіння й смерті. Один з найважливіших принципів філософської антропології - виявити «базисну структуру» людського буття, на основі якої можна було б пояснити всі його специфічно людські властивості й характеристики.

Філософська антропологія досліджує людське існування у всій його повноті, визначаючи тим самим місце людини в навколишньому світі, охоплює реальне людське існування в об'єктивації духовності, суб'єктивності й індивідуальності, переході від «негативної волі» до «позитивної волі». Європейська філософська думка була спрямована на індивідуальну й історичну конкретизацію людського існування. Основне філософське питання: що таке людина, де її місце у Всесвіті, всередині всієї сукупності буття, світу й людського соціуму. Акцент робиться на те, як ми пізнаємо, як діємо і як віримо - і це вже інше бачення предмета людської діяльності, віри, пізнання.

Таємниця людини належить до числа споконвічних проблем, таємниця світу знаходиться в самій людині, а людина - це світ індивідумів, держава, суспільство. Тільки філософська антропологія намагається трактувати людину, аналізуючи її спосіб буття; вона завжди сутнісна; головне для неї - розкрити людське в людині, виявити її головну рису, досягнути людини. Людина як предмет пізнання сприймається як єдина і цілісна система. Французький антрополог К. Леві-Стросс висунув оригінальну гіпотезу про вплив субструктур свідомості на соціономінацію культури; сама ж культура повинна бути інтернаціональною. Школа Боаса (США) дала поштовх до генерації в 60-х рр. 20 ст. когнітивної антропології, імплікованої з когнітивно-культурно-емпіричними моделями.

Антропологічне вчення тлумачить саме розуміння людини й навколишньої дійсності з людського буття й через нього, у глибинах підсвідомості намагається знайти справжні основи людської свободи й творчості, що визначають основи індивідуального й соціального буття.

Завдання філософської антропології, писав М. Шелер, — точно показати, як з основної структури людського буття впливають усі специфічні риси людини, справи й здобутки людини: мова, совість, інструменти, зброя, ідеї справедливого й несправедливого, держава, керівництво, винахідницькі функції мистецтва, міф, релігія, наука, історичність, громадськість.

Із середини 80-х рр. 20 ст. філософська антропологія є прикладною наукою, що спрямовує свої дослідження на вивчення проблем-факторів екології, урбаністичної еволюції міст, охорону здоров'я і т. п.

3.2. Засновники філософської антропології: М. Шелер, А. Гелен, Г. Плеснер

Програмними роботами філософської антропології стали такі:

- 1) М. Шелер «Місце людини в космосі»;
- 2) Г. Плеснер «Ступені органічного й людина. Введення у філософську антропологію»;
- 3) А. Гелен «Людина. її природа й становище у світі». Концепції філософської антропології, розроблені апологетами цього вчення, містять загальне положення про те, що недостатність біологічного розвитку визначила нове розуміння людини, пов'язане із соціалізацією.

М. Шелер - німецький філософ, один із основоположників філософської антропології як самостійної дисципліни, основоположник аксіології, професор у Кельні, учень Ейкена. Зазнав значного впливу філософії життя й феноменології Е. Гуссерля, з 10-х років 20 століття зацікавився релігійною католицькою філософією, еволюціонував до персоналістичної метафізики пантеїстичного типу.

Роботи: «Місце людини в космосі»; «Людина й історія»; «Про вічне в людині»; «Сутність і форми симпатії».

Сприймав методологічний постулат Л. Гердера: досліджуючи людську сутність та середовище існування, обов'язково слід порівнювати людину з тваринами.

Під філософською антропологією М. Шелер розуміє фундаментальну науку про:

- сутність і сутнісну структуру людини;
- взаємопов'язаність людини із царством природи як основою всього сущого;
- метафізичне сутнісне походження людини; фізичні, психічні й духовні прояви людського у світі;
- основні напрямки й закони біологічного, психічного, духовно-історичного й соціального розвитку.

М. Шелер вважав, що особливе становище людини може бути зрозумілим тільки тоді, коли розглянути всю будову біопсихічного світу. У роботі «Місце людини в космосі» М. Шелер поставив такі питання:

1) Якщо тварина має інтелект, то чи відрізняється він принципово від людського?

2) Чи виникає дух тільки завдяки витісненню, сублімації, чи завдяки їм він лише одержує енергію?

Згідно з М. Шелером, людське існування не є простим запереченням тваринного способу існування, не є його продовженням, що відрізняється тільки ступенем складності енергії і здібностей. Людина — принципово інша істота, особливістю якої є духовність.

Завдяки духовності світ в особі людини піднімається на рівень самосвідомості. Усе, що становить дух і розум, не має самостійного метафізичного походження, не підпорядковується найпростішим законам буття, а є винятковим породженням психічних здібностей.

Намагаючись за допомогою феноменологічного методу перебороти абстрактність і формалізм кантівської етики, М. Шелер зробив спробу побудувати ієрархію об'єктивних цінностей.

У роботі «Формалізм в етиці та матеріальній етиці цінностей» М. Шелер досліджує відмінність між абсолютними цінностями й емпіричними змінними. Відносними, за Шелером, є не самі цінності як такі, а історичні форми їхнього існування. Спираючись на Августіна й Паскаля, М. Шелер протиставив логіці інтелекту логіку почуття, що тлумачилася ним як інтенціональний акт, за допомогою якого здійснюється пізнання цінностей з орієнтацією на цілізавдання суб'єктів.

Любов, згідно з Шелером, це акт сходження, злету, що супроводжується миттєвим осягненням найвищої цінності об'єкта. Специфіка любові в тому, що вона може бути спрямована тільки на особистість як носія цінності, але не на цінність як таку. Справжня симпатія є приязнь і співучасть у житті іншого, що не порушує його істинної екзистенції. Це й відрізняє її від інших форм симпатії, таких як відчуття, емоційний заряд, ідентифікація з іншим об'єктом.

Феноменологічна редукція в М. Шелера означає не шлях до чистої трансцендентальної свідомості Е. Гуссерля, а, скоріше, акт причетності людини до буття, що ближче до її імпульсу чи життєвого пориву.

Феноменологічний підхід М. Шелер розглядає не як спосіб перетворення філософії на «строгу науку», а як екзистенціальну можливість «прориву до реальності», що робить його попередником «фундаментальної онтології» М. Хайдеггера.

У роботі із соціології пізнання «Форми знання і суспільство» (1926) М. Шелер розглядає різноманітність історичних умов з точки зору перешкоджають вони чи сприяють реалізації різних «життєвих», «духовних» і релігійних цінностей. Характерний для М. Шелера дуалізм світу цінностей як ідеальних знань і наявного реального буття досягає особливої гостроти в його незавершеній роботі «Місце людини в космосі» (1928).

М. Шелер сприйняв методологічний постулат Л. Гердера, який рекомендує при пізнанні людини виходити з порівняння її із твариною. Дослідження специфіки людської природи шляхом порівняння її як живої

істоти з іншими живими істотами стало типовим для сучасної філософської антропології. Цієї точки зору дотримуються Н. Гартман («Натурфілософія й антропологія») і Ф. Бейтендейк («Загальна теорія людської поведінки і руху»). На відміну від М. Шелера, філософи, що виявляють інтерес до біології, намагалися пов'язати особливе положення людини, розвиток її розуму та культури із звільненням її рук до дії, неспеціалізованістю її органів, що застигли у своєму розвитку на порівняно ранніх стадіях філогенезу (Л. Больк) чи «недоношеності, що нормалізувалась» (А. Портман).

А. Гелен - німецький філософ, спираючись на ембріональну теорію Л. Болька (людина є «ембріональна істота-сsaveць»), слідом за Л. Гердером звернув увагу на недостатню оснащеність людини органами й інстинктами, вважаючи, що людина зберігає у своєму розвитку ряд властивостей зародка. Відомий завдяки біологічно-філософській антропології, основи якої виклав у книзі «Людина. Її природа та її місце у світі». Гелен під впливом Дьюї виходить у своїх теоретичних побудовах зі структури людського спонукання.

Визначаючи, що людина є істотою «недостатньою, недорозвиненою», обтяженою недоліками, з неспеціалізованими органами й почуттями, відсутністю інстинктивних фільтрів, Гелен робить висновок стосовно незахищеності її від навколишнього середовища. Людина відкрита світу, і світ відкритий для людини. Через таку незахищеність світовідкритість стає головним принципом зв'язку людини з навколишнім світом і проявляється як особлива позиція людини стосовно не тільки середовища, але й всього світу. Особливе становище людини зумовлене відсутністю інстинкту самозбереження.

А. Гелен виходить з функціональної єдності соматичної та психологічної організації людини, стверджуючи, що через біологічну неспеціалізованість у людини сформувався особливий практичний інтелект, завдяки якому вона почала пристосовувати природу до себе. Надлишок спонукань, збудливості вимагає вмілого управління, тобто життю треба керувати. Людина - єдина істота, здатна пристосуватися до будь-якого середовища, більше того - перейти від одного середовища до іншого. Під впливом прагматизму діяльності людина почала пристосовувати природу до себе, створювати власне середовище існування - світ культури, зробивши його природною основою свого життя. Людина - істота, що працює на своє майбутнє, формує і виправляє саму себе й навколишній світ.

«Друга природа» - культура - стає в А. Гелена визначальним поняттям для розуміння людини. Суспільство і його соціоінститути існують у концепції А. Гелена лише як форми, що компенсують біологічну недостатність людини, а соціальні інститути повинні враховувати біопсихічну природу людини, регулюючи суспільне життя. А. Гелен вбачає у незавершеності тваринно-біологічної організації людини, у її «незакріпленості» у визначеному «навколишньому середовищі джерело її специфічних переваг» - відкритість світу і спонукання до діяльності як єдиний спосіб самореалізації людини. Відкритість світу прирікає людину на постійне прагнення до

самовдосконалення, робить людину істотою багатогранною - такою, що потребує безлічі «інших», «іншого», «не-я», «ти».

Людська духовність неможлива без спілкування, зв'язку з іншими, без спільності «Ми».

У контексті філософської антропології «біологічна недостатність» зумовлює діяльну активність людини, її зв'язок зі світом, з іншими людьми, духовність, втілення в культурі. Людина зовсім не є вінцем творіння, унікальною досконалістю, однак її не слід сприймати також як біологічно недосконалу істоту. А. Гелен стверджує, що людина неспроможна жити за готовими природними трафаретами, вона повинна бути діяльною, активною, формувати себе і свою долю.

У людину, вважає Гелен, закладено дві програми, котрі роблять її цілісною істотою: інстинктуальну і соціально-культурну.

Таким чином, філософська антропологія звернула увагу на певну недостатність людського організму, деякі особливості її біологічної природи. Є різні точки зору на те, що таке людський розум: з одного боку він є джерелом сили й унікальності людини, однак існує й інша точка зору, яка полягає в тому, що розвиток інтелекту спричинює деформацію особистості. Розум не завжди може вказати нам шлях до розуміння, істини й мудрості. Дехто сприймає розум не як «благословення людини», а як її «прокляття». Невипадково актуальні фрази: «світ збожеволів», «горе від розуму».

Розум і сила уяви зруйнували гармонію, людина стала аномалією, примхою універсуму, розум став силою, раціональність виявляє себе як зловмисна й агресивна сила, спрямована на підпорядкування світу. Розум не тільки завойовує особистість із середини, але й підкоряє людину повністю, насильно диктує свої неухильні істини.

Важко назвати таку рису, що робить людину самотньою. Такою унікальною властивістю, на думку А. Гелена, є відкритість, «незавершеність» людини. Завдяки цій обставині вона здатна переборювати власну видову обмеженість, бути невід'ємною частиною живого світу й водночас стояти над ним. У цій особливості - дивна й суттєва своєрідність людини: недосконалість, що перетворюється на достоїнство. Буття виступає як «пригода саморозвитку» - і в цьому унікальність людини.

А. Гелен посилається у своїх дослідженнях на дані біології, часто вдаючись до зіставлення людини й тварини. Якщо тварина добре пристосована до навколишнього середовища, повністю перебуваючи під владою інстинкту, то людина в біологічному плані - істота недосконала, її існування під загрозою через непристосованість і витіснення інстинктів. Однак, з іншого боку, вона відкрита світу і тому може його пізнавати, тобто вчитися, оскільки не прив'язана ні до якого критерію досвіду чи зразка поведінки. Тому існування багатьох людських якостей й інститутів можна пояснити, беручи до уваги їх розвантажувальні функції, що роблять можливими порядок й оберігають особистість.

Ідеться про суспільні інститути чи «внутрішні досягнення»: мову, мислення, уяву.

Г. Плесснер - відомий представник філософської антропології в Німеччині, багато зробив для обґрунтування філософської антропології як самостійної філософської дисципліни. Його роботи: «Ступені органічного й людина. Введення у філософську антропологію»; «Сміх і плач»; «Єдність почуттів». У своїх творах обґрунтовує філософську антропологію як спеціальну науково-філософську дисципліну, що трактує людину як ексцентричну істоту, що постійно прагне до виходу за рамки безпосереднього існування, до нескінченної самозміни, оскільки завжди перебуває «поза місцем» і «у ніщо».

Філософська антропологія, на думку Г. Плесснера, є вченням про людину з погляду самого буття людини. Філософська антропологія поєднує в собі об'єктивно-науковий і ціннісний погляд на людину і світ, людину і Всесвіт.

Г. Плесснер намагався окреслити область людського буття в його специфічних межах, тобто в межах людської індивідуальності, творчих можливостей людини. Г. Плесснер визначав людину як істоту, що посідає центральне місце у світі. Він виступає як проти недооцінювання біологічних аспектів, так і проти надмірного возвеличування біологізаторських тенденцій стосовно людини, що властиво біхевіоризму.

Для людини та її поведінки філософія має велике значення, так як дає людині картину світу, уявлення про її місце в ньому, допомагає успішно розв'язувати нагальні життєві проблеми. Людині властива відкрита «ексцентрична позиційність», тобто людина шукає центр свого існування поза собою, і це прирікає її на вічні пошуки, прагнення до самовдосконалення. У результаті такої незахищеності відкритість світу стає головним принципом у зв'язках людини з навколишнім світом і є необхідною умовою для самовдосконалення особистості, мовних матриць.

Г. Плесснер висунув ідеї «естетизації духу» слідом за Л. Гердером (у роботі «Єдність почуттів»), де він досліджує зв'язок між духовною стороною людини і її чуттєво-тілесною організацією. Таким чином, філософська антропологія в її німецькій інтерпретації — це метафізичні дослідження сутності людини, її цілісності, анатоμο-психофізіологічної адитивності; пошук константи-відповіді на численні проблеми людської екзистенції.

Г. Плесснер включає людину в ієрархічну будову життя. Всьому живому властива позиційність: воно виділяється на тлі існуючого поза ним навколишнього середовища, співвідноситься з ним і сприймає його реакції.

Форма організації рослини - відкритість: рослина вбудована в навколишнє середовище, напряду залежить від нього. Замкнута форма тварини, навпаки, завдяки розвитку органів (і мозку як центрального органа) сильніше зосереджує організм у самому собі і тим самим надає йому більшої незалежності.

Лише людина відрізняється ексцентричною позиційністю, оскільки завдяки самосвідомості вміє ставитися до себе рефлексивно. Вона осягає себе в трьох аспектах:

- як предметно-дане тіло;
- як душу в тілі;
- як Я, з точки зору якого вона і займає ексцентричну позицію.

Завдяки дистанції, з якої людина спостерігає себе саму, життя для неї - це виконання поставленого нею ж завдання.

Із себе - і тільки із себе вона має зробити те, чим повинна бути, і тому від природи схильна до культивування себе самої.

Природа й культура, почуттєве й духовне завжди мирно вживаються в людині, утворюючи єдність.

3.3. Специфіка людського буття

Феномен людського життя. Людина... Хто вона така? На перший погляд це питання зовсім просте. Хто ж не знає, хто така людина? Адже на рівні здорового глузду кожен з нас впевнено виділяє людину з оточуючого середовища, її відмінність від інших істот здається цілком очевидною. Але в тому й річ, що те, що здається нам найбільш знайомим, насправді є і найбільш складним, як тільки ми робимо спробу заглянути у глибину його сутності, як це прагне робити філософія, виходячи за межі “очевидності” й прагнучи досягнути сутність.

Людина – унікальне творіння Всесвіту. Вона важкодоступна для вивчення, незбагненна, загадкова. Ні сучасна наука, ні філософія, ні релігія не можуть сповна розкрити сутність людини. Називаючи ті чи інші якості людини, філософи шукають серед них визначальні, принципово важливі, виділяють серед них то одні, то другі: людина є політична істота (Арістотель); це мисляча істота (Р. Декарт); людина – це істота, яка виробляє знаряддя праці (Б.Франклін); це тварина, яка має здатність користуватися знаряддями праці (К.Гельвецій); людина розумна (гомо сапієнс) (К.Лінней); це єдина істота, яка знає, що вона є (К.Ясперс); людина актор, тобто яка грає (Хейзінга); за визначенням К.Маркса, сутність людини становить сукупність усіх суспільних відносин.

Ці визначення, як і інші, тут не названі (а їх можна нарахувати за 20), склалися поступово, залежно від того, як розкривалися творчі можливості людини в процесі її еволюції. І доки існує людство, триватимуть пошуки людиною відповіді на питання – хто ж вона є. І будь-яке його вирішення залишатиметься таким же незавершеним, як і історія людства, проблемою, тому що кожна людина дає ці визначення сама собі.

Отже, філософську програму досягнення людини можна афористично визначити словами Сократа: “пізнай самого себе”. Адже у цьому корінь і стрижень усіх світоглядних проблем. Історія розвитку людини і світу свідчить, що процес осмислення феномену людини далекий від завершення, і ця незавершеність породжена це первинним і найскладнішим питанням – про походження людини. Вирішення ж цієї проблеми у світоглядній історії має гіпотетичний характер.

У міфологічному світогляді походження людини пояснюється породженням людей тваринами або ж їх виникнення з якоїсь частини тіла тварин. Найтиповішим тут є тотемізм (тотем – “його рід”): це птах, рідко – рослина, найчастіше – тварина, від якої походить рід, це реальний предок, від якого залежить життя і добробут роду в цілому і кожного його члена зокрема.

Тут відобразилось господарське життя первісних людей, основою якого було збиральництво, мисливство, рибальство, тобто “присвоююча економіка”. З переходом до землеробства у міфології з’являється вже інший мотив: велика Праматір-Земля у її шлюбі з Батьком-Небом породжує все живе, у тому числі і людину.

Подальший розвиток виробництва зумовлює зміну поглядів людини на своє походження, що відображається у міфах: людина виникає або з глини, змішаної з кров’ю бога Абзу (Вавилон), або ж титан Прометей створює людину з глини, змішаної зі сльозами, дарує їй вогонь, навчає ремеслам та мистецтву (Стародавня Греція).

У релігійному світогляді походження людини ґрунтується на підкресленні акту божественного творіння. У Біблії, наприклад, так говориться про шостий день творіння: “І створив Господь Бог людину з пороку земного, і дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людина живою душею”. Аналогічне вирішення питання про походження людини і в священній книзі мусульман – Корані, але там людина створюється не з “пороку земного”, а з глини.

Космічні гіпотези походження людини мають прадавню історію, вони досить популярні й сьогодні, коли людина почала освоювати ближній Космос і проникати у далекий Космос. Їх можна звести до наступних:

- у Космосі знаходиться “Насіння життя”, яке космічним пилом, метеоритами, кометами заноситься на планети. Витоки такого підходу належать ще до V ст. до н.е. – до вчення давньогрецького мислителя Анаксагора з його ідеєю панспермії. Тепер же, коли у метеоритах знайдені всі амінокислоти, що складають живе, до цього припущення наука повертається знову, на якісно нових засадах;

- космічні прибульці залишили на Землі своїх представників. З цього погляду життя людини є суто космічним явищем;

- життя людини є реалізацією особливої космічної енергії, тому воно унікальне за своєю природою.

У сучасній космології існує антропологічний принцип, за яким увесь осяжний Всесвіт, Метагалактика розвивалися у напрямку створення мислячої істоти на Землі (а, можливо, й на інших планетах у інших зоряних системах), тобто людини, через яку матерія усвідомлює сама себе і свідомо регулює свій подальший розвиток.

Еволюційна гіпотеза ґрунтується на тому, що людина має природну, земну передісторію. Думки про це з’явилися ще в Стародавній Греції (наприклад, Анаксимандр вважав, що люди, як і всі живі істоти, зародилися спочатку у воді, потім почали заселяти й землю; на думку Демокріта, всі речі і живі істоти складаються, як і душі, з атомів – різноманітних найдрібніших і

неподільних частинок). Але лише через понад дві тисячі років наукою було доведено походження людини від тваринних предків.

Тема 4 Культура та цивілізація: філософські виміри

План

- 4.1. Основні ідеї філософського вирішення проблем суспільного прогресу
- 4.2. Філософські проблеми техніки
- 4.3. Культура і цивілізація – сутність, типологія
- 4.4. Глобальні проблеми сучасності

4.1. Основні ідеї філософського вирішення проблем суспільного прогресу

Аналіз суспільства доцільний і з погляду його саморозвитку. Саморозвиток – це власна, внутрішньо необхідна зміна системи, яка визначається її суперечностями, опосередкованим впливом зовнішніх чинників і умов. Звідси виходить: а) саморозвиток суспільства має об'єктивний характер; б) саморозвиток – це перш за все внутрішня зміна суспільства, яка є складною динамічною системою; в) саморозвиток суспільства визначається дією суперечностей, які властиві суспільству; г) на саморозвиток впливають зовнішні чинники, які мають опосередкований характер. Саморозвиток суспільства характеризується змінами в економічній, політичній, духовній і інших сферах.

Характер змін може бути прогресивним і регресивним (реакційним). Форми змін можуть бути революційними, еволюційними, інволюційними. Суспільство може розвиватися у напрямі прогресу і регресу. Сучасна соціальна філософія формує концепцію прогресу, виходячи з визначення дії системи чинників – виробництва і науки, утворення і виховання, техніки і технології, культури і моралі, політики і мистецтва, організації і управління.

Прогрес – це розвиток складних систем, для якого характерний перехід від нижчих, менш довершених форм, до вищих і здійснених. Прогрес пов'язаний з рівнем організації системи. Регрес – це розвиток складних систем, для якого характерний перехід від вищих, більш довершених форм, до нижчих, менш здійснених. Регрес, як і будь-який суспільний процес, має свою логіку розвитку, яка визначається такими головними етапами: застій, консерватизм, реакція, реставрація, занепад.

Суспільний прогрес – це поступовий розвиток людського суспільства від нижчих ступенів і форм до вищих. Вищим і загальним об'єктивним критерієм суспільного прогресу є розвиток продуктивних сил, перш за все самої людини. Основні ідеї філософського вирішення проблем суспільного розвитку знайшли віддзеркалення в різних моделях суспільства.

Теорія індустріального суспільства (була сформульована Ароном і Ростоу) базується на принципах технологічного детермінізму. Вона виходить з того, що корінні соціально-економічні, політичні і соціокультурні зміни в процесі суспільного розвитку відбуваються в результаті трансформації «традиційних» аграрних суспільств в «індустріальні», сама ж ця трансформація здійснюється в результаті промислової революції і пов'язаного з нею швидкого і великомасштабного вторгнення техніки у всі сфери соціуму. Саме швидкий розвиток техніки і стає головною детермінантою соціально-економічного розвитку (Тоффлер, Белл, Дарендорф, Гелбрейт).

Постіндустріальне суспільство – поняття, використовуване в рамках цивілізаційного підходу до історичного процесу і що фіксує сучасну стадію цивілізаційного розвитку (Белл). Це поняття інтерпретується в контексті розвитку стадіальної типології соціальної еволюції:

а) переорієнтація економіки від товаровиробництва до сервісу (за Фурастьє – розвиток «цивілізації послуг») і домінування наукоємних галузей промисловості;

б) принципово новий спосіб організації технологічної сфери, детермінований створенням інтелектуальних технологій;

в) радикальний зсув акцентів в соціальній структурі суспільства (класова диференціація поступається місцем професійній, феномен власності втрачає свою фундаментальність, основною соціальною суперечністю стає конфлікт між некомпетентністю і професіоналізмом);

г) радикальне переструктурування інституційної організації суспільства (висунення на перший план феномена знання);

д) реорганізація культурної сфери (зовнішня, формальна сторона – її комп'ютеризація, внутрішня, змістовна сторона – орієнтація її на пріоритети інтелектуалізму і організація її як індустрії знання).

Розглядаючи постіндустріальне суспільство, соціальна філософія виділяє:

а) радикальний напрям розвитку його концепції, орієнтований як модельний зразок на європейський варіант постіндустріалізму (Фурастьє, Турений);

б) ліберальний напрям, орієнтований на американський варіант постіндустріального розвитку (Гелбрейт, Боулдінг, Кан, Тоффлер).

Якщо радикальний напрям концепції постіндустріального суспільства характеризується високою теоретичністю і спеціальним інтересом до соціокультурної проблематики, то ліберальне – концентрацією уваги на прикладних дослідженнях і створенні сценарних моделей розвитку.

Технотронне суспільство – тип державного устрою, при якому економічна і політична влада знаходиться під контролем технічних фахівців, носіїв науково-технічних знань («революція управління»). В основі теорії технотронного суспільства лежить концепція технократизму, розроблена Вебленом, яка відобразила те, що позначилося на початку ХХ ст. як невідповідність між темпами зміни техніки і формами організації діяльності, суспільного життя в цілому, зокрема, протистояння інтересів технократії

(керівників виробничого процесу) і бізнесу. Технократи як пріоритет бачать суспільний процес в цілому і необхідність усунення породжуваних ним суперечностей. Дані проблеми розглядаються прихильниками технологічного детермінізму – теоретико-методологічної установки у філософських і соціологічних концепціях, що витікає з вирішальної ролі техніки і технології в розвитку соціально-економічних структур. Вплив даної установки виявився в теорії стадій зростання Ростоу (60-і рр. XX ст.), в концепціях індустріального (Арон, Гелбрейт, А.Берлі і ін.), постіндустріального (Белл, Ж.Фурастье і ін.), технотронного (З.Бжезінській), програмованого (Турений), інформаційного (Е.Масуда) суспільства, «третьої хвилі» (Тоффлер). На новітній стадії свого розвитку технологічний детермінізм виходить за вузькі рамки техніцизму і прагне співвіднести категорію «технологія» з ключовим поняттям філософської рефлексії – цивілізація, культура, прогрес, цінності, ідентифікація.

Інформаційне суспільство – поняття, що фактично замінило в кінці XX в. термін «постіндустріальне суспільство» (Ф.Машлуп, що дослідив інформаційний сектор економіки на прикладі США). У сучасній філософії і інших соціальних науках це поняття швидко розвивається як концепція нового соціального порядку, що істотно відрізняється по своїх характеристиках від попереднього. Спочатку постулюється поняття «посткапіталістичного» – «постіндустріального суспільства» (Дарендорф), у межах якого в галузях економіки починає переважати виробництво і розповсюдження знання, і, відповідно, з'являється нова галузь – інформаційна економіка. Швидкий розвиток останньої обумовлює її контроль за сферою бізнесу і держави (Гелбрейт).

4.2. Філософські проблеми техніки

Техніка і технологія в історії людства починається з того часу, коли люди стали використовувати штучні знаряддя ручної праці. Грецьке слово «техне» в перекладі українською мовою означає мистецтво, майстерність, уміння. Його вживали вже Платон та Арістотель, аналізуючи штучні знаряддя праці. Вихідним моментом техніки є природні продуктивні органи людини, передусім руки. Доповнення, підсилення, заміщення природних робочих органів людини мають певну соціальну детермінацію, яка реалізується через використання природи і втілення у природних тілах трудових функцій.

Створений людиною об'єкт називають артефактом (лат. artefactum - штучно зроблений). Техніка є сукупністю артефактів, але таке їх трактування дає лише перше уявлення про неї.

Техніка - сукупність створених засобів і знарядь виробництва, а також заходи та операції, вміння та майстерність здійснення трудового процесу.

Мета і функція техніки - перетворювання природи та світу людини згідно з цілями, які ставлять люди, що мають певні потреби і бажання. Отже, техніка є невід'ємною складовою людського існування. Техніка сама по собі не є метою. Вона набуває цінності тільки як засіб. Можна розглядати техніку і як

самостійний феномен, однак ця самостійність певною мірою відносна: техніка органічно залучена до контексту соціального буття та свідомості, є основою цивілізації, перебуває у вирі історичного часу й постійно прогресує. Історичний шлях людини нерозривно пов'язаний з ускладненням та розвитком техніки, яка пододала довгий шлях, перш ніж сягнула нинішніх висот. У доіндустріальному суспільстві техніка була ремеслом, що засновувалося на процесі диференціації та спеціалізації робочих знарядь.

Технічне вміння передається від майстра до учня в межах ремісничо-цехової організації праці. Таке вміння і знання були здобутком замкненого кола осіб і не отримували відповідної суспільної оцінки. Проте людська історія здебільшого визначається розвитком техніки і певною сукупністю підвладних для певного суспільства аналогій. Необхідність підвищення продуктивності праці зумовила функціональний поділ знарядь праці. Кожний новий інструмент призначався для виконання однієї або кількох виробничих операцій, і кількість цих операцій зменшувалася порівняно із застосуванням попереднього інструмента. Однак аж до промислової революції техніка і технологія не мали того загальноуніверсального й детермінуючого характеру, якого вони набувають у Новий час, а особливо - у новітні часи.

Цивілізації, які змінювали одна одну до Нового часу, різнилися своїми базовими характеристиками. Вони могли сповідувати різні релігії, їхні цінності та мотивації, могли бути діаметрально протилежними, але всі вони використовували в повсякденному житті той самий перелік технічних засобів, що є комбінацією механізмів, які були відомі ще в прадавні часи. Колесо, клин, важіль, блок, гвинт — є основою технічного арсеналу всіх відомих історії людських суспільств. Проте своєрідність певної цивілізації визначалася не рівнем технічного розвитку. Її могутність і авторитет не залежали від нього. У свою чергу, технічний прогрес не був ні метою, ні навіть домінантою розвитку більшості цивілізацій. Ситуація починає швидко змінюватися в Новий та новітній час, коли техніка західної цивілізації, що все ще була комбінацією тих самих найпростіших механізмів давнини, стала приводитися в рух енергією пари, мінерального палива, електрики і, нарешті, атомного розпаду. Потужність нової техніки була такою великою, що жодна держава світу не могла дозволити собі ігнорувати те, що відбувалося у сфері техніки. Суспільство могло або загинути (як це сталося з автохтонними цивілізаціями Америки), або підкоритися загальному процесу і застосувати в себе ті елементи культури Заходу, якими визначалась її потужність. Тільки за таких умов техніка стає високоуніверсальним феноменом сучасної історії людства.

Намагаючись позначити головні рубежі розвитку техніки, видатний фізик ХХ ст. Макс Борн навів яскравий приклад. На його думку, одним із найважливіших чинників історії є різновид енергії, який має у своєму розпорядженні людство на певний момент, і вся історія людства поділяється на два великі періоди: 1) від Авраама до сьогодні; 2) від винайдення атомної енергії до всіх прийдешніх часів. Перехід від першого періоду до другого ознаменувався закінченням споживання сонячної енергії та початком

використання її суто земних джерел. Багато хто з дослідників фіксує «саморух» техніки з її спрямованістю від ручних знарядь до повністю автоматизованих, комп'ютеризованих систем. Важливо наголосити, що людина й суспільство не існують поза техносферою, техніка є історичною, вона постійно оновлюється. Технічні інновації стають каталізатором, імпульсом докорінних змін у всій системі людського життя.

Систему «людина-техніка» відносять до продуктивних сил суспільства. Розрізняють техніку пасивну (всі виробничі приміщення - споруди, засоби зв'язку (шляхи, канали, мости), засоби поширення інформації (теле-, радіозв'язок, комп'ютерний зв'язок тощо)) і техніку активну (знаряддя праці ручної і розумової, що забезпечують життєдіяльність людини, апарати управління виробничими та соціально-економічними процесами).

4.3. Культура і цивілізація – сутність, типологія

Культуру можна визначити як систему надбіологічних програм людської діяльності, поведінки і спілкування, які виступають умовою відтворення і зміни соціального життя у всіх її основних проявах, що історично розвиваються. Поняття «цивілізація» виникло у філософії епохи Просвітництва як синонім поняття «культура». Проте в XIX в. Ніцше і Данілевській розділили їх, вживаючи поняття культури у вужчому сенсі щодо поняття цивілізації.

Важливим і принциповим питанням дослідження культури є досягнення сутності всього феномена суспільного життя, досягнення джерела походження культури – суспільної праці, засобами якої людина перетворює природу і саму себе, створює свій власний, відмінний від природи духовно-предметний світ, розгортає у ньому всі свої життєві процеси. Культурою у цьому розумінні вважається все, що створене творчою людською діяльністю людини для людини, для її розвитку, все, що ввійшло у практику як загальнолюдське надбання, що сприяє утвердженню і вияву людського в людині і суспільстві. Культура є, таким чином, штучно створеною людиною другою природою, надбудовою над першою, “живою природою”, створеним людиною світом.

Таким чином, культура – це художні полотна і архітектурні споруди, наукові досягнення та освіта, результати матеріального виробництва і мораль, поетична творчість і вихованість людини. Це також спосіб і результат самоствердження людини у всіх сферах суспільного життя.

Все ж те, що суперечить гуманізму, людяності віднести до культури неможливо. Подібного роду явища, відносини, процеси, поведінку називають “антикультурою”. Вона є проявом і результатом дегуманізації людських відносин, відходу чи навіть відмови від загальнолюдських цінностей, пріоритетів, втрати сутнісних моральних орієнтацій, що базуються на розумі, вірі, справжньому людинолюбстві. Відомо, що злодійству, брехливості, наркоманії, алкоголізму всі народи дають негативне оцінку, розглядають їх як антицінності, антикультуру.

Структура культури. Загальноприйнятим є розмежування культури на матеріальну та духовну. Кожна з них, взята окремо, виражає поняття культури у більш вузькому значенні слова. Визначається також певна типологія культур. Так, наприклад, виділяють національну (українську, російську, німецьку та ін.) культуру; культуру певних соціальних груп чи класів.

Загальноприйнятим є виділення певних культурних епох: антична культура, культура Середньовіччя, епохи Відродження; ті чи інші форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, моральна, фізична і т.д.

Інтелігентна людина (а це не обов'язково інтелігент за соціальним станом) є носієм культури почуттів – найменш керованої сфери свого внутрішнього світу. Адже володіння наукою і мистецтвом управління емоціями і почуттями має для людини виключне значення.

Цивілізація відображає рівень розвитку культури і суспільства в цілому і водночас – спосіб освоєння культурних цінностей, і матеріальних, і духовних, які визначають все суспільне життя, його специфіку.

Такий підхід дозволяє побачити відмінність цивілізації від культури. Розглянемо їх детальніше.

Перша ознака цивілізації – рівень розвитку культури – досліджена в етнографічній, історичній, соціологічній та філософській літературі. Але саме при вивченні даної ознаки найчастіше відбувається ототожнення культури і цивілізації.

Друга ознака – спосіб освоєння культури – ще недостатньо досліджена як у західній, так і вітчизняній літературі, хоча знання цієї ознаки надзвичайно важливе: світовий досвід, історія людства свідчать, що який спосіб освоєння культури, така і цивілізація.

Звернемось до такого прикладу – відмінності Західної і Східної цивілізацій. Цінності у них ті ж самі, способи ж освоєння – різні: на Заході переважав раціоналістичний підхід до цінностей, сприйняття їх функціонування через науку, на Сході освоєння цінностей здійснюється на основі релігійно-філософських традицій.

Дослідження свідчать, що з самого початку специфіка цих цивілізацій була пов'язана з особливостями трудової діяльності, на яку впливали географічне середовище, густота населення та інші чинники. Зокрема система зрошування вимагала управління постачанням води з одного центру, вона багато в чому стимулювала розвиток азійського способу виробництва, характерними рисами якого були єдиноначальність і “суспільний” характер праці, ієрархія соціальних привілеїв, а в духовній сфері – орієнтація на підпорядкування свідомості людини світовому абсолюту – Богу (Небу, Сонцю) і його наміснику – імператору чи феодалу.

На розвиток і особливості цивілізацій впливав зміст релігійних та філософських форм суспільної свідомості, їх використання як найважливіших засобів оволодіння всіма іншими цінностями суспільства в Індії – буддизм,

брахманізм, філософія йоги, в Китаї – буддизм і конфуціанство зробили значний вплив на регламентацію всієї людської діяльності.

Західна цивілізація розвивалась під меншим впливом монолітних культових структур і єдиноначальства, вона активніше змінювалась під впливом науки, мистецтва, політики.

Далі, для Східної цивілізації характерне засвоєння матеріальних і духовних цінностей в умовах авторитаризму, всезагальної слухняності, особливого особистісного сприйняття держави, старшого в общині та сім'ї тощо. Тому формування людини як слухняної і добродісної, відобразилося на всій життєдіяльності людини східних країн, на самій культурі і способах її засвоєння.

Для Західної цивілізації характерні прискорений розвиток науки і техніки, швидкі зміни предметного світу і соціальних людських зв'язків, оскільки в її культурі домінувала й домінує наукова раціональність як особлива самодовільна цінність.

Водночас сьогодні не викликає сумніву взаємодія східних і західних типів цивілізацій, результатом чого є виникнення так званих “гібридних” суспільств, які на основі своєї культури засвоюють нову культуру.

Сьогодні починає домінувати розуміння цивілізації як єдиного, спільного для всього людства явища. В основі такого обґрунтування – ідея єдності, цілісності та взаємопов'язаності сучасного світу, спільного для всього людства, наявності глобальних проблем та загальнолюдських цінностей.

В даний час поняття цивілізації використовується для визначення: - способу життя людства на нашій планеті; - способу життя людей в різних регіонах Землі; способів життя людей на різних етапах розвитку (що вважається за найбільш правильне). Прихильники останнього підходу в основному приšli до єдиного розуміння, що цивілізація – це цілісна соціальна організація життя суспільства, яка визначається конкретно-історичним типом зв'язків індивідів в процесі виробництва матеріальних і духовних благ. Проте, вони розходяться у визначенні кількості культур. У різних філософів воно коливається від 1 до 13. Це утруднює рішення питання щодо типів культури, їх різноманітності і єдності.

4.4. Глобальні проблеми сучасності

Усі глобальні проблеми людства умовно можна об'єднати у дві групи. До першої групи належать ті, що стосуються взаємовідносин усередині людської спільноти. Передусім, це проблема збереження миру й відвернення загрози світової війни, подолання економічної відсталості бідних країн, ліквідація небезпечних хвороб, боротьба проти наркоманії, тероризму, злочинності, демографічна. До другої належать проблеми, які є результатом кризи взаємовідносин між суспільством і природою. Сюди входять екологічна, сировинна, енергетична, продовольча, освоєння Світового океану, космосу.

Найважливіші проблеми сучасності

Проблема війни і миру

Проблема необхідності збереження миру на Землі і відвернення загрози ядерної війни ще залишається глобальною проблемою номер один, хоч дещо втратила колишню гостроту.

Глобальне протистояння змінилося збільшенням різного роду конфліктів локального характеру з приводу територіальних, етнічних, релігійних суперечностей, що можуть перетворитися на регіональні чи глобальні конфлікти (конфлікти в кавказькому регіоні Росії, в Африці, на Близькому Сході, у Південно-Східній Азії, Афганістані, колишній Югославії та ін.).

Дуже велику небезпеку в наші дні становить проблема міжнародного тероризму, яка може спровокувати різні конфлікти (терористичний акт в США у вересні 2001 р. і військові дії проти терористичної організації "Аль-Каїда" в Афганістані, війну США проти диктаторського режиму в Іраку). Тому, деякі дослідники відносять міжнародний тероризм до розряду нових глобальних проблем.

Демографічна проблема

Демографічна проблема загалом полягає у несприятливій для економічного розвитку динаміці змін кількості населення у його віковій структурі. Ця проблема проявляється по-різному в країнах, що розвиваються, у розвинутих, а також постсоціалістичних країнах.

Особлива гострота глобальної демографічної проблеми зумовлена тим, що понад 80 % приросту світового населення припадає на країни, що розвиваються. У країнах, що розвиваються, намітилося значне зниження народжуваності. Майже удвічі скоротилися темпи приросту в розвинутих країнах, у країнах з перехідною економікою намітилась тенденція звуженого відтворення населення, а в країнах Центральної і Східної Європи, Росії, Грузії воно залишилося практично на колишньому рівні.

Інший аспект демографічної проблеми проявився у постіндустріальних країнах, які перейшли у фазу простого і навіть звуженого відтворення населення.

У цілому середньорічні темпи приросту світового населення постійно сповільнюються: від 2,1 до 1,2 %. Однак уповільнення темпів практично не означає зниження гостроти світової демографічної ситуації в перші десятиліття XXI ст.

Головним завданням світової демографічної політики у наш час стає сприяння поліпшенню економічних і соціальних умов життя в країнах, що розвиваються та з перехідною економікою.

Проблема подолання бідності і відсталості

У сучасному світі бідність і відсталість характерні передусім для країн, що розвиваються, де проживає майже 2/3 населення Землі. Тому цю глобальну проблему часто називають проблемою подолання відсталості країн, що розвиваються.

Відстають ці країни за рівнем їхнього соціально-економічного розвитку, що характеризується жахливими масштабами бідності.

Головний шлях розв'язання проблеми подолання відсталості країн, що розвиваються, - проведення корінних перетворень у всіх сферах їхнього життя і діяльності (індустріалізація, удосконалення аграрних відносин, реформа освіти, поліпшення системи охорони здоров'я, проведення раціональної демографічної політики, вирішування проблем зайнятості). Багато країн, що розвиваються (особливо найменш розвинуті), не можуть цілком змінити своє становище без міжнародного сприяння. Воно здійснюється, насамперед, за лінією офіційної допомоги в розвитку з боку розвинутих, країн.

Література

1. Воронкова В. Г. Філософія: навч. посібник для ВНЗ / В. Г. Воронова - К.: Професіонал, 2004. - 460 с.
2. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : монографія / В. Г. Воронкова; ЗДІА. - Запоріжжя : ЗДІА, 2010. - 272 с.
3. Воронкова В.Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст. Монографія./ В. Г. Воронкова; ЗГІА. - Запоріжжя : ЗГІА, 2012. - 280 с.
4. Воронкова В.Г., Ткаченко А.М. Філософія економіки. Монографія./В. Г. Воронкова, А.М. Ткаченко; ЗГІА. - Запоріжжя: ЗГІА, 2012. - 262 с.
5. Воронова В. Г. Філософія : учеб. пособие для вузов : - Запорожье : ЗГІА, 2003. - 357 с.
6. Гатальська С. М. Філософія культури: підручник для ВНЗ / С. М. Гатальська. - К.: Либідь, 2005. - 326 с
7. Голянич, Михайло Юрійович. Футурологія. Філософія майбуття/ Михайло Голянич. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. - 539 с.
8. Губерський Л. В. Філософія : підруч. для студентів ВНЗ . - Вид. 2-ге, перероб. і допов. - Харків : Фоліо, 2018. - 620 с.
9. Гуцуляк О. Б.. Філософія української сутності. Соціокультурні смисли алхімії національного буття / Олег Гуцуляк. - Київ : Арт Економі, 2017. - 253 с.
10. Добронравова І. С. Практична філософія науки / Ірина Добронравова ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - Суми: Університетська книга, 2017. - 351с.
11. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Т. 1-2 / Пер. з франц. – К.: Дух і Літера, 2011-576 с.
12. Історія філософії : підручник для ВНЗ / В. Г. Кремень, В. С. Афанасенко, В. І. Волович, М. І. Горлач. - 2-ге изд., перероб. і доп. - Х. : Прапор, 2003. - 767 с.
13. Калюжний В. С. Філософія : навч.- метод. посібник для аспірантів та пошукачів ЗДІА всіх форм навчання/ В. С. Калюжний, В. О. Товарниченко ; ЗДІА. - Запоріжжя : ЗДІА, 2011. - 179 с

14. Калюжний В. С. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка) : Навч.-метод. посібник для студ. екон. спец. всіх форм навчання ЗДІА / В. С. Калюжний, А. О. Кудінова, Г. П. Макушинська та ін. ; ЗДІА. - Запоріжжя : ЗДІА, 2008. - 134 с.
15. Кремень В. Г. Філософія: Логос. Софія. Розум: підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. - К. : Книга, 2007. - 430 с.
16. Морозова, Л. П. Філософія: [навч. посіб.] / Л. П. Морозова ; Вінниц. коопер. ін-т. - Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. - 371 с.
17. Соціальна філософія: навч. посібник для ВНЗ / В. О. Таран, В. М. Зотов, Н. О. Резанова ; ЗЮІ; Дніпропетр. держ. ун-т внутріш. справ. - К.: ЦУЛ, 2009. - 270 с.
18. Товарниченко В. О. Філософія наукового пізнання : Для всіх спец. ЗДІА / В. О. Товарниченко ; ЗДІА. - Запоріжжя : ЗДІА, 2007. - 106 с.
19. Философия: Для студ. всех форм обучения ЗГИА : учеб. пособие / сост. В. С. Калюжный, Т. А. Гайворонская, А. А. Кудинова, Л. С. Банах ; ЗГИА. - Запорожье : ЗГИА, 2003. - 89 с.
20. Філософія підручник / ред. М. І. Горлач, В. Г. Кремень, В. К. Рибалко. - 2-е вид., перероб. і доп. - Х. : Консум, 2000. - 672 с.
21. Філософія освіти і науки: навч. посіб. / В. П. Загороднюк [та ін.] ; [відп. ред.: В. П. Загороднюк, Л. І. Мозговий] ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, ДВНЗ "Донбас. держ. пед. ун-т". - Київ: Знання України, 2017. - 347 с.
22. Філософія. Кредитно-модульний курс : навч. посібник для ВНЗ : / Л. І. Мозковий, І. В. Бичко, Р. О. Додонов та ін. ; ред. Р. О. Додонов, Л. І. Мозговий. - К.: ЦУЛ, 2009. - 455 с.
23. Філософія. Модульний курс: Філософія. Релігієзнавство. Логіка: навч. посібник для ВНЗ / К. В. Кислюк. - Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. - 415 с.
24. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: навч. посібник для ВНЗ/ В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін.; ред. Г. І. Волинка. - К.: Каравела, 2009. - 367 с.
25. Філософія: підручник для ВНЗ/ І. В. Бичко, І. В. Бойченко, М. І. Бойченко та ін. - К. : Либідь, 2001. - 406 с.
26. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): Навчальний посібник - / за ред.. Губерського Л.В.- К.:Знання, 2012 - 621 с.

Методичне видання

**Макушинська Ганна Павлівна
Калюжний Віктор Степанович
Товарниченко Володимир Олександрович
Нікітенко Віталіна Олександрівна
Ільчук Іван Андрійович
Банах Людмила Степанівна
Целякова Олена Миколаївна**

ФІЛОСОФІЯ

Навчально-методичний посібник

*для студентів ЗДІА
всіх спеціальностей
всіх форм навчання*

Комп'ютерний набір – Бандуренко І. І.
Обкладинка – Єгоров Ю. П.

Підписано до друку 04.07.2018р. Формат 60х84 1/32. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 6,7. Наклад 1 прим. Ціна 41,02 грн.
Внутрішній договір № 152/18

Запорізька державна інженерна академія
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 2958 від 03.09.2007 р.

Віддруковано друкарнею
Запорізької державної інженерної академії
з оригінал-макету авторів

69006, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 226
ЗДІА